

LÊKOLÎNEK LI ÇÎROKA FOLKLORA KURDÎ

Zeynelabidin Zinar

Weşanxaneya Kurdî – Stockholm Bromma/ Stockholm SVERIGE

PUXTE:

DI FOLKLORA KURDÎ DE GIRINGIYA ÇÎROKÊ:

Beşa mezin ji Ebebiyata Kurdî, Folklorê Kurdî ye. Di folklorê de şaxê herî dewlemend çîrok e, lê piraniya wê dewlemendiye bi devkî tê gotin.

Dema kesek an saziyek bixwaze ku miletekî, neteweyekî rind binase, divê pêşî çîrokên folklorê çanda wî miletî bixwîne û lêkolînê bike. Bi wê yekê, du tişt derdikevin holê:

- . Rewşa jiyanê miletê xwediye çîrokê
- . Dewlemendiya û lawaztiya çanda xwediye çîrokê

Dewlemendiya Çîroka Kurdî, bi van sê mînakên diyar bûye:

- . Di Çîroka Abidê Şeftê de, sê dinya hene û her yek bi tewrekî cuda ye.
- . Heft şaxên Çîroka Gul û Sînem hene, her yekê şax û perên xwe cuda ne.
- . Di Bingeha Çîroka Kurdî de, 133 tiştên ji hev cuda hene ku bi lêkolîna 12 salan derketine holê.

DEWLEMENDIYA ÇÎROKA FOLKLORA KURDÎ:

- . Di Çanda Kurdî de, beşa folklorê pir dewlemend e. Di nava folklorê de jî hunereke mezin di şaxê çîrokê de heye. Çi ji aliyê rewşa jiyanê ve bit, çi jî ji aliyê dewlemendiya Çanda Kurdî ve bit, saziyên zanistiyê lê şaş mane.

Ji ber ku Çîroka Kurdî li ser gelek tewrên babetçihê hatine honandin, di bingeha xwe de tewr û awayên cihêreng afirandine û sê parzemînen dinyayê (Asya, Ewropa û Afrîqa) xistine bingeha xwe.

Peyvên Serekî: *Çîrok, çîrvanok, lêkolîn, pencinar, wikipedia, zinar*

Bêguman her civatek, her neteweyek, her kesek kêr-zêde xwedanê çandekê ye. Ji ber ku çand zagona jiyanê ye, nexwe jiyanê mirovan bê hebûna çandekê nayê domandin. Folklor jî, beşek ji wê çandê ye.

Folklor bi giştî ji van tiştan re tê gotin:

Vêjeya devkî, kevneşopîyên heyî, tewr û hawayên jiyanê, urf û edet, baweriyên cuda, leyztikên cuda, şêniyên wek muzîkê, stran, helbest û ayînên olî ku li welatê di nava aleciyên wî welatî de tene bikaranîn.

Peyva FOLKLORê, di 1846an de ji aliyê lêkolînerê Îngilîz William Thomsî (1803-1885) ve hatiye bikaranîn. Piştê li nava neteweyên Arî belavbûye.

Wateya FOLKê xelk e, ya LORê jî zanistiya xelkê ye.

Bêguman çî dema yek bixwaze ku zimanekî, çandekê û torekekê rind nas bike, berî her tiştî divê ku ew pêşî çîrokên folklorê wê çandê bixwîne. Ji xwendinê zêdetir,

lêkolîn li folklorê wî mîletî jî bike. Ji lêkolînê jî zêdetir, divê ku çîrokên wê yên pirtexlît bixwîne û şîroveya wan bike.

Lewra bi xwendina çîrokên folklorî, mirov rind civata xwediyê wê folklorê dinase û tê digîje ka ew ziman û ew çand, ji aliyê lawaztî û dewlemendiya xwe ve di çîradeyê de ne û nirxê wan jî heta kîjan deverê ye.

Bêguman ev hawe, bi taybetî ji bo rewşenbîrên Kurd pir girîng e ku ew naveroka berhemên Folklorê Kurdî bizanibin. Piştî pêzanîna wan, êdî ji wan re pir hêsan dibe ku ew xwezaya welatê Kurdistan binasin û Toreya Neteweyê Kurd jî bizanibin. Herweha ew bi hêsanî dikarin rengê Civata Kurd jî şîrove bikin û hem psîkolojiya wan, hem jî rewşa jiyanê çîneyetî fêr bikin.

Sal 1984, ez jî bi wê bîr û baweriyê ketim rê û min duzadeh sal lêkolîn tenê li ser Folklorê Kurdî ya bi devoka kurancî kir. Bi wê yekê ez li gelek tiştên ecêb rast hatim û min bi hêsanî pirtexlîtiya Neteweyê Kurd fêr kir. Herweha min dît ku naveroka hin çîrokên Folklorê Kurdî, di Folklorê Yûnaniyan de û di ya hin welatên Ewropayê de jî heye.

Lê belê min di lêkolîna xwe de, tenê ew tiştên di nava xelkê de ku bi devan tene gotin berhev kirin, weke: Gotinên Pêşyan, Kilam û Stiran, Bacî û Lawik, Meselok, Pêkenok, Leqemok, Lawij, Xweşbêje, Mamik, Şîret û Nesîhet, Serpêhatî, Çîrok û Çîrvanok. Lê ew tiştên wek kelûpelên jiyanê, çendî ku beşek ji folklorê ne jî, li derveyê lêkolîna min mane.

Di lêkolîna 12 salan de, 1.710 perçeyên folklorî berdest bûne û di demên cuda cuda de, bi 10 cild pirtûk û bi navê XWENÇEYê hatine weşandin.

Di nava berhemên Folklorê Kurdî de, tiştên herî xweş, vêjeyî û bi nirx, çîro û çîrvanok in.

Hin çîrokên Folklorê Kurdî hene ku pir dirêj in û hinek jî pir kurt in. Wek mînak: Çîroka ABIDÊ ŞKEFTÊ, tê de sê dinyayên ji hev cuda û naverokên pirtexlît hene. Hin çîrok jî hene ku tenê li ser rawila (fabl) hatine gotin, wek mînak: Çîroka Hecî Rovî û ya Mele Rovî. Meriv pir tişt ji xwendina çîrokên wisa fêr dibe.

Çîroka GUL û SÎNEM jî, pir navdar e û heft şaxên wê yên cuda hene. Mîrze Mihemedê lehengê çîrokê, heft car çûye Çînûmaçînê (Manchurya) û bi Sînem Paşayî re xeberdaye û serêhatiya wî û Gulêya keçmama wî, ji devê wî wergirtiye.

Çîrokên Folklorê Kurdî li ser gelek tewrên babetcihê hatine honandin û di bîngeha xwe de tewr û awayên cihêreng hene. Bi afirandikene wisa geş û xweş ku mirov nikare salixê wan bi dev û pêûsê eşkere bike. Tenê eger mirov saline dirêj li ser wan lêkolîn bike, hingê mirov hinekî tê digîje ku xeml û rewşa çîrokan çiqas zêde ye.

Bêguman çîrok, adana giyanê çandê ye; xweşî û şênîtiya çandeyî di radeya pêşî de vegirtiye û mezetiyeke zêde bi mirovan dide tahmijandin.

Xwendina çîrokên wisa, têbînî û tîjîfemtiya mirovan bê sînor dike û zanîna mirovan derdixîne sawiyeke bilindtirîn ku tîrêjen hicirkên mixê mirovan ber bi asoyeke bê dawîn ve difîştiqîne û wan rewantir dike ku pê gelek taristanên di mejiyê mirovan de ruhî û geş dibin.

Ev cûre çîrokên wisa yên çelexweş, hîç nahêlin ku xwendevan dev ji xwendina wan berde û her tim ew xwe di nava dilê vîna mirovan de dihêwirînin.

Di çîrokên Folklorî de tewr û awayên jiyanê neteweyî cih girtine. Herweha jiyanê çîneyetî û perwerdekirina mirovan jî tê de xweş eşkere bûne. Di çîrokan de aliyên

giranîr zêde ev in: Balkêşî, fentezî, têkiliya kulturî, naskirina xwezayê, xweparastina li pêşberê belayan, xwenasîya nijadî, baweriya bi xwe, heskirina ji zimanê xwe û gwd...

Di çîrokên folklorî de tiştên pir hêja hene ku mirov dikare ji wan, bo xwe mîna sey (ders) tiştên hêja werbigire û pê demepêşa xwe sererast bike, zêdetir li ser wan birame û bi wan çîrokan çêyî, xirabî û mirovatiyê derxîne holê. Herweha çîrok tiştên weke şîret, xweşbêjî û qewitîne diloan jî didine mirov.

Çîroka Folklorî di çanda hemû neteweyan de cihekî pir girîng girtine û neşeya jiyana çandê, xweştir û şêntir kirine. Lê çandêke bê çîrok, yan çandêke çîroqels, mînaye xwarineke rijî û giranbihatiya xwe nadêrîne.

Bêguman çandêke ku çîrokên wê hem ji aliyê naverokê ve, hem ji aliyê bêje û daçekan ve ku ne dewlemend be, giranbihatiya wê çandê jî kême û ew çand nikare li pêşber zordestiya çandên cîranên xwe, xwe biparêze û di pêvajoya demê de hêdî hêdî dirûxe û demek tê ku bi temamî ji holê wenda dibe.

Lê spas ji Yezdanê Diloan re ku ev e bi sedê salan e, Çanda Kurdî çendî ku bindest e jî, herwekî ew xwedanê desthelatiyeke siyasî be, xwe heta îro jî parastîye.

Berhevkirina berhemên Folklorê Kurdî, çendî ku di salên 1990î de pir zor û zehmet bû jî, lê belê Xwedayê mezin derfet û fersend da û min ew proje gehand dawiye.

Ez li virê, dubare ji bo dewleta Swêdê ku ji bo çapkirin hinek pirtûkan alîkariya aborî daye min, spasîyên xwe pêşkêş dikim.

NEXŞEYA ÇÎROKA KURDÎ

Pêşî divê hine behsa Nexşeya Çîroka Kurdî bête kirin:

Li gor belge û materyalên ku niha di arşîva (pencînar) weşanxaneya me de hene, hemû êşkere dikin ku Çîroka Folklorê Kurdî xwe li ser sê parzemînan vegirtiye. Bi taybetî jî têkiliyeke xurt di navbera Kurdistan û Çînê de daye çêkirin.

Diyar e ku Folklorê Kurdî bi çîrok û çîrovanokên xwe pir dewlemend e, di çîrokan de gelek babetên cuda hene ku bi xwendina wan gelek tiştên ku bi hêsanî nayên zanîn, têne dîtin. Bi wê yekê, dinyayeke bê sînor li pêşberê mirovan vedike ku mirov di tarîstaneke bêkefî de li rewşên û ruhniya zanistiyê rast dibe. Piştî mirov nexşeyeke pir mezin li ser sê parzemînan ku Asya, Ewropa û Afrîka ye dibîne.

Li gor wan belge û materyalên Folklorê Kurdî ku derketine holê, hertim Diyarbekir paytexta Çîrokên Folklorî bûye û girêdana xwe bi gelek welat û herêmên cuda (dûr û nêz) re daye çêkirin.

Ew nexşeya di çîrokên folklorî de ku derketîye holê, weha ye:

Lehengên Çîrokên Folklorê Kurdî hertim ji Diyarbekir ber bi aliyê Rojavayê ve çûne û xwe gehandine Stenbolê, ji wirê jî çûne Ewropa, li Spanyayê di tengava Cebelê Tariq de derbasê Efrîqayê bûne û di bakûrê Afrîkayê de li gelek welatan geriyan, piştî çûne heta xwe gehandine Misrê, careke din berê xwe dane berûberê deryayê û di qoziya Yemen û Ummanê de veheriyan û di ser Çemê Dicleyê re xwe gihandine Diyarbekirê.

Di vê gerguzariyê de hertim Diyarbekir navê xwe wek "Bajarê Şerqê" û navê Stenbolê jî wek "Bajarê Xerbê" dane xuyakirin. (Çîroka Abidê Şkeftê û serpêhatiya/çîroka Baba Ehmedê Wanî.)

Lehengên Çîrokên Folklorê Kurdî ji aliyê başûrê Diyarbekirê ve, bi awayekî rojane xwe digehînin bajarê Helebê.

Lê Diyarbekir bi piranî bazirganiya xwe bi Misr, Quds û Yemenê re jî domandiye. Ji ber hindê, gelek caran pêxwasên Diyarbekirê li zora xwe anîne ku çima pêxwasên Helebê ji wan zîrektir in, ha ji ber wê yekê şer û qirên di navabera wan de derketiye.

Riya ku ji Diyarbekirê diçe bajarê Sam, Quds û Misirê (Qahîre) jî, hertim riyeke sereke bûye û çûnûhatineke pir zêde çêbûye. Hin caran lehengên çîrokê çûne xwe gihandine welatê Hebeşiyane jî.

Çûna ji Diyarbekirê heta Misrê, du rê hatine bikaranîn. Yek riya deryayê bûye, ya din jî riya bejê bûye. Lê belê destpêka riya deryayê ji Îskenderûnê yan bendereke din dest pê kiriye, ne diyar e. Ji vê riya ku li jorê hate gotin zêdetir, di çîrokan de têkiliya Diyarbekirê bi awayekî rojane bi Mûsil û Bexdadê re jî çêbûye. Ew têkilî hin caran xwe gihandiye hin welatên din jî.

Ji aliyê Bakûrê Diyarbekirê ve: Lehengên Çîrokên Folklorê Kurdî ji aliyê bakûrê Diyarbekirê ve pir hindik ber bi bakûr ve çûne. Çûna wan tenê Ermenistan û welatê Gurciyan bûye. Ji van herdu welatan wêdetir, (Li gor baweriya min ya ji çîrokan) astengiyeke pir mezin hebûye ku ew jî Çiyayê Qaf e, ango çiyarêza Çiyayên Qefqasan. Lê belê lehengê çîrokê Mîrze Mihemed gelek caran Çiyayên Qaf jî derbas kiriye û çûye rihê Dêwê Mezin girtiye, perçiqandiye û evîndara xwe rizgar kiriye.

Ji aliyê Rojhelata Diyarbekirê ve: Lehengên Çîrokên Folklorê Kurdî hertim ji Diyarbekirê ber bi aliyê Rojhelatê ve çûne. Ev çûnûhatin, pir zêde çêbûye û rê pir hêsan bûye, xasma jî çûna bajarên wek Hemedan, Esfehan, welatên wek Îran, Adarbêcan û Hindistan, ji wirê jî çûne xwe gihandine welatê Çîn û Maçînê (Manchuriya) û dîsa vegeriya hatine Diyarbekirê.

Çewa ku tê zanîn, li pêş jî hatiye gotin ku çîrokeke folklorî bi navê GUL û SÎNEM heye. Di zaravayê kurmançî de 7 şaxên vê çîrokê hene. Çi dema çîrokbêjek berî ku dev bi çîroka Gul û Sînem bike, pêşî weha dibêje: Dibêjin heft şaxên vê çîrokê hene, lê ez tenê yekê dizanim û hêj dibêje.... Lehengê çîrokê Mîrze Mihemed çûye welatê Çînê û bi çavên xwe Sînem Beg û dotmama wî Gulê dîtîye û serpêhatiya wan ji devê Sînem bi xwe bihîztiye.

HEYÎNÊN BINGEHÎN

Bêguman di bingeha çîrok û stranên Folklorê Kurdî de, hemû heyînen netewî hene. Tiştên wek şaxên dîrokî, rewşa civakî, têkiliya mirovan bi hevûdu re, têkiliya mirov û hemû texlîtên heywanan, desthelatiya mirovan li ser axa bavûkalan, têkiliya mirov bi cîranên din û biyaniyan re, rewşa bazirganiyê, dewlemendiya binerd û sererd û bi dehan tiştên wisa tene dîtin.

Di vê lêkolînê de tê dîtin ku *Çîroka Kurdî* çewa û li ser çi tiştan hatiye avakirin, bi çi rengî hatiye honandin û çewa lengerên xwe di nava bûyeran de daxistine tevgerê, bingeha wê li ser çi ye, ango li ser çi û çi tiştan ava bûye û rengvedana xwe bi çi tewrî saz kiriye.

Îcar piştî ku mirov bi vê yeka gotî pêzan û agahdar dibe, hingê pir hêsan dibe ku mirov hemû cûre çîrokên kurdî şirove bike û pîvan û kêşana wan derxîne holê. Piştî mirov bi hêsanî dikare rengê Civata Kurd binase û psîkolojiya civatê fêm bike. Ji ber

hindê, naveroka vê lêkolînê gelek balkêş e û pir jî girîng e ku mirov wê bixwîne û hertim jî lê bisêwîre. Piştî xwendina vê lêkolînê, wê bala gelek rewşenbîrên Kurd têkeve ser van tiştên ku di bingeha *Çîroka Kurdî* de hene.

Deh cild pirtûka bi navê *Xwençe* (pencinar.se) tev berhemên Folklorê Kurdî ya bi devoka kurmançî ne ku derketiye holê. Di serê sala 1985an de gava min *Projeya Xwençeyê* çêkiribû, min zemanê wê jî deh sal danîbû û min diyar kiribû ku wê di her salekê de cildek ji çapê derkeve. Lê ew kar 12 salan domand û deh cild pirtûk derketin holê.

Rûpelên her cildekê, ji 280 hetanî 300î A5 e. Niha ew her deh cild XWENÇE ketine hemêza mêjû û di nava refên Pirtûkxaneyê Kurdistanê de, di hêlîna xwe ya folklorê nîjadî de dihêwirin.

Ew tiştên folklorî yên ku di wan her deh cildên *Xwençeyê* de ne li pêşberî vê guttla Folklorê Kurdî pir zêde û pir nayêne hesabandin, çewa ku mirovek çengek av ji Deryaya Okyanosê hilde, eynî wisa min jî mistek ji Folklorê Kurdî hilye û di wan deh cildan de nivîsiye.

Di 1985an de gava min *Projeya Xwençeyê* hazir dikir ku wê deh cild ji Folklorê Kurdî bêtin amadekirin û bi forma pirtûkê bêne çapkirin, ji min re pir zehmet dihate dîtin, bi rastî jî barekî pir giran bû. Lewra ne dirav di destên min de hebû ku ez karekî pê bidim kirin, li wî welatê biyanî ne derfeteke min hebû ku ez karibim bikim, ne min ziman dizanibû ku ez karibim rê û dirban zû nas bikim, herweha lêşaxiya min a ji ber îşkenceya 178 rojan jî ez teyîşandibûm. Lê ew gotina ku dibêjin *Kî çi bixwaze, Xwedê eyn wî tiştî didê*, ji bîra min nedîçû û tengên min li vî karî dişidiyan, min hîç xwe sist nedikir û li kudandina wê berepêş diçûm.

Bêguman tiştê herî balkêş û ku ji mirovan re jî diyar e, herweha ku ji bîra min jî nedîçû, ev e: Çaxê neteweyek dest ji toreyê xwe, ji ziman, çand û rêveçûna xwe ya nîjadî berde, zû dihele û dibe êmê hovên biyanî, weke yên dagirkerên Kurdistanê.

Berî ku ez têkevim behsa *Bingeha Çîroka Kurdî*, divê min ku xwendevan ageh ji naveroka her deh cildên *Xwençeyê* hebin.

Navên wan 1.710 sernavên ku hene, bi kurtî ev in:

01- Gotinên Pêşyan:	697
02- Kilam û Stiran:	340
03- Meselok:	179
04- Pêkenok:	33
05- Lawij:.....	1
06- Şroveya Gotinên Pêşyan:	22
07- Xweşbêje:	45
08- Mamik:	11
09- Şîret û Nesîhet:	7
10- Serpêhatî:	5
11- Çîrokên Rawilan (fabil):	40
12- Çîrokên Têkel:	262
13- Çîrokên Dirêj:	68
GIŞT:	1.710

Çewa ku li jorî jî hatiye gotin, di Folkora Kurdî de du cûre çîrok hene: Yek bi navê *çîrok* e, ya din jî *çîrvanok* e. Ev herdu babet jî, hevpişkên hevûdu ne. Lê di navbera wan de ev cudatî heye:

a) **Çîrok:**

Hin rastiyên xwepêgir hene ku ew tişt wek bûyer rûdane û siqûmatine mezin bi serê hin kesan ve hatine. Piştî ew di nava xelkê de wek çîrok hatine gotin. Lê di wan gotinan de navên wan kesan pir kêr diyar bûye, navê cihê ku bûyer lê rûdane û zemanê bûyeran jî zêde kifş nebûne. Tenê hin caran behsa navên hin paşe, siltan û qîralan hatiye kirin. Îcar bi wê yekê mirov kêr-zêde guman dike ku ew bûyer di çi zemanî de rûdane. Ha gotina wan serpêhatiyên wisa pirî ku li nava xelkê geriyane û hatine gotin, di pêvajoya demê de bûne malê xelkê û cihê xwe di gulîstana folklorê neteweyê xwe de bi navê *çîrok* vegirtine.

Çîrokên Folklorî bi rewşa naveroka xwe, kurt û dirêj hene. Hin ji wan dirêj in, weke çîroka *Abidê Şikeftê* û hinek jî kurt in. Heta hinek ji wan hene ku çend hevok in wek çîroka *Ker û Kundir* ku ji sê-çar hevokan pêk hatiye. Temamiya çîrok ev e: *Hebû kerek û hebû kundirek. Kerê kundir kot û kot. Çîroka min jî ev bû ku min got.*

b) **Çîrvanok:**

Li hin herêmên Kurdistanê ji *Çîrvanokê* re *Xebroşk*, *Çîvanok* û *Çîrçîrok* jî têne gotin.

Ev babet naverok, pir dirêj in û bi gotina di çend şevan de jî naqedin. Bi nivîskî jî gelek rûpelan dadigirin û hinek ji wan dikarin mîna pirtûkeke mezin jî wisa dirêj derkevin holê.

Di *Çîrvanokan* de hin xeyal û fentezîyên derdemî hene ku ne aqil wan tiştan dipejirîne û ne jî mikun e ku mirov karibin wan tiştan bi hêz û bîriya xwe bikin. Ji ber hindê sînor ji *Çîrvanokê* re tune, ew serbest in û çewan jê re xweş hatiye, her wisa jî xwe berfireh kirine.

Bi gotineke din, mirov dikare bêje ku *Çîrvanok* ji tiştên xeyalî û fentezî û aqildarî pêk hatine. Di wan de peyvikên wisa bi hiner û balkêş hene ku ji kirasê xwe yê vêjeyî derketine der. Gava mirov çîrvanokan dixwîne, pirî ku xwedina wan li mirov xweş tê, mirov naxwaze dev ji wan berde.

Mesela: Çîroka bi navê *Caw Cawê Te Ye*, mînakê vê yekê xweş diyar kiriye ku lemeke kurdîran bi tûrrên xwe herêmeke pir mezin vegirtiye. Çîrokeke din jî ev e: Bajarekî pir mezin di nava zebeşekî de hatiye avakirin ku tê de bi sedhezaran avayî hene, sûk û çarşî, bazîrgan û dikan û gwd. di navê de rêz bûne...

Ew 133 babetên ku hene, xwe bi tewrekî pir xweş di piraniya Çîrokên Folklorê Kurdî de dane nîşandan û xwendina çîrokan xweş û rewantir kirine.

Ew hemî tiştên ku li jorê hatine gotin, di hin çîrokan de li hevûdu kirine û xwe bi êkdu ve girêdane. Lê di hin çîrokan de dijberiya hev kirine, xwe ji êkdu vekişandine û rîya xwe ji hevûdu averê kirine.

Îcar ew tişt bi rêza reqeman, herweha bi nêzîkbûna naveroka wan a bi hevûdu re hatine bicihkirin, û dilqa wan a di çîrokê de bi kurtî pêşkêş xwendevanên hêja dibin:

Çewa ku hatî gotin, di *Çîroka Folklorê Kurdî* de bi sedan tiştên bîngehîn ên balkêş hene. Lê tiştên hatine peyitandine, wek jimar ev **133** tiştên li jê ne:

NAVEROK

- 01- Dunya/22
02- Çiyayê Qaf/24
03- Behra Qetranê/24
04- Çem û Kanî/25
*
05- Dewlet/26
06- Aqar/27
07- Qiral û Paşa/27
08- Zîndan/28
09- Xwarin û Vexwarin/29
10- Wergirtin/30
11- Leyztik/31
12- Soz û Bext/31
13- Devê Bîrê/32
14- Dizî/32
15- Parastin/33
16- Xwendin/33
17- Serdestiya Jinê/34
18- Wezîr/35
19- Keçelok/36
20- Baxçe/37
21- Teyrê Dewletê/37
22- Bajarê Şerqê û Bajarê Xerbê/38
23- Bajarê Binê Erdê/38
24- Xan/39
25- Karwan/40
26- Bazirganî/42
27- Talan/43
28- Mazat û Bazar/44
29- Delêlî/45
30- Kole/45
31- Cariye/46
32- Qewad/47
33- Noker-Sîxur/48
34- Xopan/49
35- Axe, Beg û Mîr/49
36- Rîspî/50
*
37- Zewac/51
38- Şertên Zewicandinê/52
39- Şivantî/53
40- Bêrî û Bêrîvan/55
41- Xatûn û Qerwaş/56
42- Gavantî/57

43- Riya Çûn û Nehatinê/57
 44- Nexweşiya Qîzan/58
 45- Fincana Jehrê/59
 46- Kevirê Sebrê/60
 47- Kevirê Miradan/60
 48- Ziyaret/61
 49- Şêtbûn/62
 50- Mizgîn/63
 51- Keça zengîn û xortê feqîr/64
 52- Hêwî-Jinbav/65
 53- Keça Hêwiyê/66
 54- Dawet/66
 55- Heft/67
 56- Çil/68

*

57- Leheng/69
 58- Xurcezîn/70
 59- Mişk/70
 60- Sonda Bi Erd û Asîman/70
 61- Gustîl/71
 62- Keçeke pir delal/72
 63- Keça Dêwê/72
 64- Keça Hêkê/74
 65- Sê bira/74
 66- Sê Xwişk/75
 67- Çavreşî-Çavnebarî/76

*

68- Nêçîr/77
 69- Şikeft/78
 70- Efrît/79
 71- Kose/79
 72- Cin/79
 73- Perî/80
 74- Dêw/80
 75- Qesr-koçk/82
 76- Rihê Dêw/82
 77- Pîrelk-Pîrhevok/83
 78- Gurê Manco/83

*

79- Xizanî/84
 80- Xizne û Gencîne/84

*

81- Pîrejin/84
 82- Kalê Rihdirêj/85
 83- Pîra Xwînxur/86

84- Mèrê Şevê/86
85- Xewn/86
86- Reml-Fal/87
87- Ava Şîfayê/88
88- Ava Reş û Ava Sipî/88
89- Hingiv/89

90- Zilamê Kurdûnde/89
91- Dermanê Zarûkanînê/90
92- Çêbûna Zarûkan/91

93- Şûr/91
94- Gurz/91
95- Rim/92
96- Tîr û Kevan/93
97- Hesp/93
98- Paytûn/94
99- Teyrê ji bo siwarbûnê/94
100- Beran/95
101- Zîya-Mar/96
102- Şêr/97
103- Gur/97
104- Rovî/99
105- Hirç/99
106- Paşayê Maran/100
107- Masî/101
108- Cot/103
109- Gamaşî-Hût/103
110- Pisîk/103
111- Dîk/104
112- Kew/105
113- Dawudok/105

114- Nexweşî/106
115- Hekîm/107
116- Derman/108
117- Alîkarî/108
118- Xwezîti/108

119- Derew/109
120 - Şêwra Roviyan/110
121- Hejîr/111
122- Caw/112
123- Çortan/112

124- Qapan/112

*

125- Şîrê Teyran/113

126- Beravêtina Mirîşkê/114

127- Zana Hêstirê/114

128- Hêka Mehîne/114

129- Zarûka Çîrokê/115

*

130- Bawerî/115

131- Qencî û Xirabî/116

132- Zîpika Hesînî/116

133- Mirin/116

*

Şroveya Wan 133 Tiştan:

01- **Dunya:** Yan jî dinya, di hin çîrokên kurdî de, sê dunyayên ku jiyan li wan heye û mirov lê dijîn hene. Lê bi piranî du heb dunya hene. Lehengê Çîroka Kurdî yekcaran ji vê dinyaya ku em lê dijîn derdikeve û diçe wê dinyaya din, li wirê dibe mêvanê paşe yan qiralê wê dinyayê.

Ew dinyaya din jî, kêr-zêde mînaye vê dinyaya ku em lê dijîn, çendî ku xirabî û nepakî li wirê jî çêdibin, lê hindik in. Îcar lehengê çîrokê gelek tiştên ku li vê dinyayê hene û li wê dinyayê nînin, bi xelkê wê dinyayê dide zanîn û wan fêrê tiştên ku li vê dinyayê hene dike. Di hin çîrokan de, sê dinya jî hene. Li wê dinyaya sisiyan xirabî çênabin, nepakî nînin û mirovên ku li wirê dijîn nizanin ku xirabî çiyê; xisarê nadin heywanan, mirov û heywan di nava hevûdu de dijîn û kes ji kesî natirse.

Gûnê wê dinyaya sisiyan şîr e; ax, kevîr, dar û ber tevek şîr in...

Îcar gava lehengê *Çîroka Kurdî* ku li pey amaca xwe ji vê dinyaya me diçe dinyaya diduyan û ji wir jî diçe dinyaya sisiyan, pêşî ew xelkê dinyaya sisiyan fêrî nêçîrê dike, fêrî girtina kew û kevokan dike, ji wan re şûr, tîr û kevanan çêdike. Piştî wan fêrî fêl û finazan dike û her ku diçe wan fêrî kuştina heywanên mezin û kirina xirabiya mirovan a bi hevûdu re dike.

02- **Çiyayê Qaf:** Di hin çîrokan de wisa tê xuyakirin ku ev dinyaya em lê dijîn rasteke dûz e û li hawîdorê wê rastê çiyarêzek heye ku navê wan bi giştî *Çiyayê Qaf* e. Piştî Çiyayê Qaf, ji vê dinyayê der e û jê nayête hesibandin. Ew herêma mîna ku dinyayeke din be û jiyanêke ji vir xweştin lê hebe tê zanîn.

Ez bawer dikim ku ev bawerî ji ola bisilmantiyê hatiye ketiye nava *Çîroka Kurdî*. Ji ber ku serpêhatiya Xocê Xizir û Ilyas Pêxember jî gelek tîna xwe li xelkê me kiriye.

03- **Behra Qetranê:** Di çîrokan de ji vê deryayê re *Behra Qîr û Zivtê* jî tê gotin. Vê deryayê xwe di *Bingeha Çîroka Kurdî* de rind daye nîşandan.

Qada wê weha ye: Seriyek bi aliyê Rojhilatê ve dikişê û seriyê din bi aliyê Rojavayî ve diçe. Berê wê jî ne pir fireh e, wisan berteng e ku mirov ji keviyekê keviya din dibîne. Hin caran pirek jî li serê heye û mirov di ser re dibihure. Lê nobetdarên li ser pirê şêr, piling û keftar in, ew nahêlin ku kes di ser re derbas bibe.

Ev derya hertim xwe di çîrokê de dixê navbera du dunyayên cuda, yan jî navbera du beşên dinyayê yên mezin û nahêle kes ji aliyekî derbasê aliyê din bibe.

Herweha kesê ku nêzê wê deryayê dibe, ew wan kaşê nava xwe dike, wan di xwe de asê dihêle û piştê jî difetisîne. Lê belê di çîrokan de gava leheng li deryayeke wisan rast tê û tê de asê dibe, piştê hêdî hêdî xwe jê difilitîne û li riya xwe didomîne. Lê pirê caran hespê lehengê çîrokê tê de asê dimîne û derxistina ji navê pir zehmet dibe.

Lehengê çîrokê li pey amaceke taybetî diçe, diçe ji aqarê xwe derdikeve yan diçe dikeve dinyayeke din, ha ku dibîne li *Behra Qetranê* rast tê. Lê pirê caran berî ku ew bigîje keviya deryayê, aqilmendek jê re behsa wê deryaya bi xeter dike û pê dide zanîn ku ew çewan bike dê nekeve nava qîr û zivtê. Yan jî leheng xewn dibîne ku dê çewan bike heta ku ji *Behra Qetranê* derbas bibe. Dema ku leheng kevî û kevî diçe, li wê pira ji textan çêkirî rast tê, bi hêsanî ew wan tebayên ku li serê ne, berteref dike û derbasê aliyê din dibe.

04- Çem û Kanî: Di xwezaya *Çîroka Kurdî* de gelek çem û kanî hene. Di çîrokan de dema ku danasîna xwezaya wê herêma ku bûyer lê hatiye holê tê kirin, bi piranî diyar dibe ku li du aliyên çiyarêz hene; di nava wan de geliyekî fireh ê dirêj heye, li kêlekan newal û dolî hene. Ji binê her hîmekî, tehtekî û zinarekî kaniyek fiştiqiye û ava hênîk serejêr kişiyaye, li hawîdorên xwe rihan û giyaşên pirtexlît hêşinandine. Ew av tevek berjêr çûne û gihane ser hevûdu, gelek ça û çemikên mezin anîne holê. Her ku ew berjê çûne, ew ça û çemik jî xwe gihandine ser hevûdu û çemine mezin, firatine boş afirandine. Di wan avan de masiyên curbicûr hene ku xelk û heywanên goştixwur debara xwe bi wan dikin.

*

05- Dewlet: Di piraniya çîrokên kurdî de dewletek heye ku serokê wê qiralek e yan paşayek e. Civateke wî serokî heye ku ji wezîr û kizîran pêk hatiye.

Du cûre wezîr hene: Wezîrê milê rastê û wezîrê milê çepê. Ew herdu wezîr hertim li cem serok in û serok gava bixwaze ku tişteki bike, pêşî bi wezîrê xwe yê milê rastê piştê bi yê milê çepê dişewire. Serok hin caran jî civata (encûmen) xwe kom dike û raya hemuyan distîne hêj biryara xwe ya dawîn dide.

Serok hin caran radibe wezîrekî yan du wezîran bi xwe re hildide, ew xwe kincguhartî dikin û diçin li nava xelkê digerin, rewşa jiyana xelkê bi çavan dibînin û şûnde vedigerin tî, li wê gorê tevdîr û ra distînin û zagonên xwe çêdikin.

06- Aqar: Di *Bingeha Çîroka Kurdî* de hertim gava ku dewletek hebe ku aqarê wê kifş e. Sînorên di navbera wê dewletê û dewletên din de jî bi qûçan hatine destnîşankirin. Li ser riya ku ji vî aqarî derdikeve û diçe dikeve nava aqarekî din, dîwarekî ku ji berên qirase hatiye lêkirin heye û deriyek ji pola jî li berê ye. Nobetdar li wir hene, bac û xerac distînin û hêj bazirgan û karwanan berdidin hundur, lê bac ji rêwiyan nayê stendin.

07- Qiral û Paşa: Di piraniya çîrokên kurdî de, eger desthelatiya dewletê hebe jî yan nebe jî, tê de qiralek an paşayek heye ku berpirsyarê her tiştî ye. Ew qiral an paşe, gelek caran bavê heft kuran e. Her tim jî kurê piçûk lehengê çîrokê ye û navê wî *Mîrze Mihemed* e.

Hin caran tenê kurekî wî heye û ew jî delaliyê malê ye. Yan jî ew tenê bavê qîzekê ye û ew qîz jî nexweş e, kût bûye û di nava livîna mirinê de dijî, nikare ji erdê rabe ser nigan.

Hin caran ew qiral an paşe kurdûnde ye; ne teled û ne jî weledên wî hene. Îcar ji bo ku jina wî zarûkekê bîne, ew ji bo peydakirina dermanekî radibe diçe li dinyayê digere. Di wê gerê de kalek xwe pê dide nîşandan û sêvekê dide wî, dibêje: *Qeştek tu dê*

bixwî û qeştekanê jî jina te bixwe. Piştî xwarina sêvê bi neh mehan, kurek dê ji we re çêbibe. Lê êdî ew kal bûye û di nêz de dimire, yan kurê xwe dibîne, yan jî kur piştavî çêdibe.

Di *Toreya Kurdî* de ji kurên wisa re "piştavî" tê gotin.

08- Zîndan: Çewa ku li nimra heftan jî hatiye gotin, di piraniya çîrokên kurdî de desthelatiya dewletê heye, di serokatîyê de qiralek an paşayek heye ku berpirsyarê her tiştî ye. Dadgeh û dadmendî, hertişt di destên wî de ne. Wezîr, kizîr û berdevkên wî têkilî dana cezayê ku dide nabin. Çi kesên ku hewbe (sûc) dikin, ew wan ceza dike; yan serê wan dide jêkirin, yan jî wan davêje zîndanê û hin caran ew wan felat jî dike.

Şûna zîndana di *Çîroka Kurdî* de, li binê erdê ye. Devê zîndanê, mîna devê bîrekê teng e û binê wê fireh e, tarî ye û tîrêjên tavê jî nadin nava wê. Hertim binê zîndanê bi nêm e û her teref kamik girtiye, herweha ji zîndaniyan zêdetir ew der wargeha kêzik û kurmîk û bihokan e jî.

Xwarina ku didin zîndaniyan, di rojê de keriyek nanê tîsî ye û kodikek ava germ e ku bi şerîdê bera ba wan didin, yan bi hawayekî din digehînin wan.

Felata girtiyan zû bi zû ji zîndanê tune. Eger hebe jî, tenê berdana wan bi destûr an lêborîn çêdibe. Lê hin caran qîza qirêl an ya paşe ger hiskirîyê wê di zîndanê de be, ew dikare bi hin rîyan wî ji wir bide rewandin ku bavê wê pê jî nahise.

09- Xwarin û Vexwarin: Xwarin û Vexwarina qiral û paşeyên di *Çîroka Kurdî* de, ne ji ya xelkê ye. Xwarina wan taybetî ye. Lê sifra wan a ji bo mêvanan hertim sêdan raxistî ye. Ew sifre bi savar û goşt pir dewlemend e û navûdeng daye. Savara pehtî di sêniyên pir mezin de ye ku ji wan re lengerî jî tê gotin. Li ser savarê pariyên goştê berxan, ên beranan tije ye. Li dora her sêniyekê şeş hetanî deh kes mêvan dikarin geredor bibin û bixwin. Vexwarina pê re jî bi piranî dewê ji mastê miyan e, yan şerbeta dimsê û ya gezo ye.

Lê xwarina mêvanên taybetî, ne weke ya mêvanên ji rêzê ye; ji bo her mêvanekî wisa serê beranekî datînin ser sêniya savarê yan a birincê û li berê datînin.

Danîna seriyê beranan li ber mêvanan, toreya kurdî ya pir kevnare ye ku nîşana qedirgirtina zêde ye ji bo mêvanan. Ev hawe ta niha jî li hin herêmên Kurdistanê tê bikaranîn.

a) *Qehwe:* Vexwarina qiral û paşeyên di *Çîroka Kurdî* de, bi piranî qehwe ye; gimgimên qehwê şev û roj dagirtî ne û li ser êgir in. Peyayên ku qehwê çêdikin, taybetî ne û ew têkilê kirina karekî din nabin.

Çi dema ku mêvanek hat li hundur rûnişt, pêşî qehwe jê re pêşkêş dibe û piştê hêj sifra xwarinê li ber wî tê rastkirin.

Hin caran di sitiranên folklorî yên evîne de çî dema ku keçeke xuyaniyan gava pesnê bavê xwe ji xortê dilketiyê xwe re dide, dibêje ku *mij û dûmana qehwa bavê min weke ewrê biharê timî vegirtî ye.*

b) *Nêrgele:* Şivkêşiya qiral û paşeyên di *Çîroka Kurdî* de bi piranî nêrgele ye. Lê cigare û titûn bi qelûnê jî pir tene kişandin. Li dîwanê gelek makîneyên nêrgelê hene. Dema ku mêvanekî xuyanî tê, di serê pêşî de jê re qehwe, eger şivkêş be piştê jî nêrgele tê pêşkêşkirin û hêj sifra xwarinê li ber wî tê rastkirin.

10- Wergirtin: Wergirtina qiral û paşeyên di *Çîroka Kurdî* de, taybetî ye; li serê wan kolos heye, şal û şapikên kurdî yên taybetî li xwe dikin, gîzmeyeka çerm a saqdirêj lê bi

piranî rengsor di nigên wan de ye. Di paşîya gîzmê de hesinekî serkol bi pehniya wê ve bi qederê movikekê dirêj heye ku pê diniçînin kêleka hespê ku lê siwar in da zû here.

11- Leyztik: Leyztika qiral û paşeyên di *Çîroka Kurdî* de, bi piranî *tewle, setrenc, dam, nehberk, xar û kap* e. Ji van zêdetir jî hene, lê di çîrokan de zêdetir behsa vanên me gotî hatiye kirin.

12- Soz û Bext: *Kesê xwediyê sozê xwe be, bextê wî jî heye. Kesê bi bext be, xwediyê sozê xwe ye jî.* Ev yeka han di *Çîroka Kurdî* de pir xurt e. Dema lehengê çîrokê soz bide yekî yan yekê, bê guman e ku ew sozê xwe bi cih tîne. Dema ku leheng bext bide yekî yan yekê, tu carê ew pê re xayintî nake.

Li ser *Soz û Bext* gava mirov li toreyê kurdî dinihêre û ew sazûmana eşîrtî ya kevnare jî ku tîne berçavan, herweha çewa ku min li pir herêmên Kurdistanê ku bi çavan jî dîtîye, dema ku yekî bigota *bi soz ez ê vî karî bikin yan nekim*, her kes dizanibû ku ew kes xwediyê sozê xwe ye. Herweha pir kes jî hebûn ku wek mirovê *bibext* di nava xelkê de hatibûne naskirin û kesî umîda ku ew dê xirabî bikin, nedikir.

Li ser vê yekê hin gotinên ku ta niha jî li nava xelkê digerin hene, wek: *Soz û bext û rex!* Weke: Yek ji yekî re dibêje: *Ka bêje bi sozê mêrê berê!* Li ser bêsoztiyê weha jî tê gotin: *Mêrên berê, siwar bûn li hespên berê, jinên berê avêtin pişt xwe û ji van deran çûn.*

13- Devê Bîrê: Ev bîra di *Çîroka Kurdî* de, ne ya avê ye û mirov tê re dikeve binê erdê. Di *Çîroka Kurdî* de gelek caran quleke girover a mîna devê bîrêkê derdikeve pêşîya lehengê çîrokê. Gava lehengî li pey şopa kesên xirab diçe, dibîne ku wa ye ew xirab çûye ketiye wê bîrê. Lê gava leheng dikeve bîrê, dibîne ku di binê wê de avahîne pir mezin hene ku tê de li aliyekî xweşî û li aliyekî jî reşî heye. Lê belê bi piranî ew dever şûna xirabiyan e û şûna kirina tiştên kirêt e, herweha şûna veşartin û devera parastina kesên xirab e.

14- Dizî: Di nava qiral û paşeyên di *Çîroka Kurdî* de, pir dibe, yanî diziya wan tê kirin. Gelek caran xizneya dewletê tê valakirin û ew pê nahisin. Piştê gava ku pê dihisin, bi lêgerînê hin caran dizê xwe derdixin holê û hin caran jî dernaxin.

15- Parastin: Qiral û paşeyên di *Çîroka Kurdî* de, parastina welatê xwe rind dane kirin. Çewa ku li jorê jî behs hatiye kirin, li hawîdorê wî bajarê ku qiral an paşe lê rûdine ku ew der paytexta welêt e jî, dîwarekî bilind ê qalind heye ku jê re *beden an sûr, an jî kelek* tê gotin. Li ser dîwarê wê kozikên çavdêran hene ku nobetdar hertim tê de ne û hawîdor bereçav dikin.

Çi dema ku qiralek an paşayek diçe bi zora leşkerên xwe welatê yekî din vedigire, tenê wê devera asê dixê destên xwe, piştê îcar hemû herêmên welêt ji ber xwe ve dikevin destên wî. Yanî hewcedariya ku here bajar bi bajar vegire, namîne.

16- Xwendin: Qiral û paşeyên di *Çîroka Kurdî* de, giringîyeke pir mezin dane xwendinê. Wan gelek xwendinxane û xwendengeh ava kirine û zarûkan tê de dane xwendin, xwarina wan li wirê dane kirin û mûçe dane mamosteya.

17- Serdestiya Jinê: Eger serdestiya li ser qiral û paşeyên di *Çîroka Kurdî* de hebe, tenê jin e. Ew jin jî, jina wan bi xwe ye. Hin qiral û paşe hene ku zordestiyeke pir mezin ji jina xwe dibînin û newêrin ku deng jî bikin. Herweha jina wan hemû kar û divyanên xwe, bi navê dewletê bi wan dide kirin.

Hin caran jî jineke ku qiral e, an paşe ye jî, ew jin zêdetir gelşê bo qiral û paşeyên di *Çîroka Kurdî* de derdixîne û li wan zordestî dike, bi wan re şer û qaleyên giran dide kirin û dibe sedem ku gelek war û avecî wêran dibin.

Serdestiya jinê, ne tenê di çîrokên kurdî yên mirovan de tê dîtin, herweha di çîrokên rawilan de jî tê dîtin. Li nimreya 95an, jina paşayê maran jî weke jina paşayê mirovan, zordestî dike û weha di behsa wê de hatiye gotin: "Di şkeftê de, karbidestiya maran weke ya mirovan tê damezirandin; paşayekî maran heye, wezîrên wî hene, lê jina paşê dikare her tiştî bike û çu mar jî nikarin têkilî wê bibin..."

Ji sazûmana dewletiyê zêdetir, me bi xwe jî di sazûmana eşîrtiyê de bi çavan dîtiye ku di navbera salên 1960-70yî de, li gelek herêmên Kurdistanê jina Kurd gelekî serdestî û zordarî li malxweyê xwe, li zîlamên din û kesên xuyanî kiriye, ew bêrûmet kirine û di nava xelkê de ew dane hetikandin. Heta hin jin hebûne ku gelek navûdeng jî dane heta hin hene ku zarûkên wan jî bi navên wan hatine naskirin. Weke Emînê Perîxanê ku serokê eşîra Reman bûye û Emê Gozê ku yek ji serokên eşîra Pencînarî bûye. Berî serokatîya Emînê Perîxanê, diya wî Perîxanê serokê eşîrê bûye û piştî mirina wê îcar kurê wê Emîn ketiye serokatîyê.

18- Wezîr: Wezîr, kizîr û berdevk ji bo hemû qiral û paşeyên di *Çîroka Kurdî* de hene. Wezîr hertim dido ne: Wezîrê milê rastê û wezîrê milê çepê. Wezîrê milê rastê gelekî ne zîrek, ne zana û ne şareza ye, lê ji aliyê hêza xwe ya xurtiyê ve, ji paşe û qiralê xwe ne pir kêr e. Ji ber vê yekê ew ji aliyê paşe û qiralê çîrokê ve jî pir tê jêhiskirin. Lê ew ne durust e, ne dilpak e û bi serokê xwe re xayînekî rengdost e. Hertim xirabîyan li ser navê paşe û qiralê xwe dide kirin, dike ku xelk ji wan bêzî bike û ew bi dizî bertîlan jî dixwe. Herweha ew van xirabiyên ku dike jî, nerasterê dixwe situyê wezîrê milê çepê.

Lê wezîrê milê çepê, ne mîna ye wezîrê milê rastê. Ew mirovekî sergiran, helalxur û di nava xelkê de bi rûmet e. Lê mixabin ew çu rûmet ji paşe yan qiralê xwe nabîne û bi wê yekê dikedire, gelek caran nexweş dikeve û jina wî pir jê re dibe alîkar, ew teselî dike û bevzê wî bi rindî diguhurîne.

Kiryarên wezîrê milê rastê, zû-dereng derdikevin holê û paşe yan qiral pê dihisin. Gelek caran wî ji wezîrtiyê davêjin, yan serê wî jê dikin an davêjin zîndanê û wezîrê milê çepê, lê bi piranî keçelokekî dixin şûna wî...

19- Keçelok: Di *Çîroka Kurdî* de gelek caran behsa keçelokan hatiye kirin. Kîjan çîroka ku tê de qiral an paşe hebe, kêr-zêde tê de keçelokek jî heye.

Keçelok xortikek e, kurê pîrekê ye, ew û pîra diya xwe gelekî jar û belengaz in ku hin caran nanê tîşî û pîvaza hişk jî bi destên wan nakevin. Lê belê keçelok pir zana ye, bîrewer e, têgihîştina wî di hemû tiştan de heye û ji nava her libat û livakeke wî zanistîyeke berfireh difûre.

Çi dema ku serê paşe yan qiral dikeve nava gelşeke geredor û ew nikare xwe bi hêsanî jê felat bike, wezîrê xwe yê milê rastê kincuhartî dike û dişîne, wî li nava xelkê dide gerandin, da jê re çareseriyekê bibîne. Lê wezîrê milê rastê ji heq dernakeve û bi rastlêhatinî pêrgê keçelokekî dibe. Gava ku Keçelok bi navê "wezîr" deng li wezîr dike, wezîr şaş dimîne û dibêje Keçelok: "Madem tu dizanî ku ez wezîr im, gerek e tu zanibî ku ez li çî jî digerrim!"

Keçelok sedemê gera wezîr jî dibêje û piştî wezîr alîkarî jê dixwaze. Keçelok tiştê pêdivî dibêje wezîr. Wezîr diçe ji paşe yan qiralê xwe re dibêje. Lê ew bawer nake

ku wezîr ew tişt bi xwe peyda kiriye û zorî dide wî da bibêje ku kê jê re gotiye. Wezîr jî mat dimîne û piştî navê keçelok dibêje. Îcar paşe yan qiral dişîne wî keçelokî tîne ba xwe û piştî wî dike wezîrê xwe yê milê rastê jî.

Hin caran dema ku qiral an paşe gava dimire, ew keçelok di şûna wan de dibe paşe û qiralê asafî jî.

20- Baxçe: Navê baxçeyê di *Çîroka Kurdî* de ku tenê ji bo kêfa qiral û paşeyan e *xazbaxçe* ye; tê de her cûre darên fêkî hene, kanî û kanîsark hene, li ber wan birkeke mezin heye ku li hawîdorê wê darine bilind ên koxelî hene û bi ser ve daweribîne, nahêlin ku tîrêjên tava havînê xwe bigehînin ser avê.

21- Teyrê Dewletê: Serokê dewletê hertim ji aliyê Teyrê Dewletê ve tê hîlbijartin. Gava qiral an paşe dimire, ne kurê wî û ne jî merivekî wî dikeve şûnê, lê di rojê kefirê de xelkê bajêr tevek li rastekê dicive û Teyrê Dewletê berdidin. Îcar ew teyr gava here li ser serê kê deyne, ew kes dibe serokê dewletê. Ew kes hin caran dibe ku jinek be, yan keçek be jî û ji hemwelatîyan kes nikare nanatî jî bike.

22- Bajarê Şerqê û Bajarê Xerbê: Di *Çîroka Kurdî* de pir caran behsa *bajarê şerqê* û ya *bajarê xerbê* hatiye kirin. Kîjan çîrokbêjê ku vê yekê dibêje jî, di behsa bajarê şerqê de navê Diyarbekirê hildide û di behsa bajarê xerbê de jî navê Stenbolê dibêje.

Qiralê yan paşayê herdu bajaran bi hevûdu re kîrîn û firotin dikin, keçên xwe didin lawên hevûdu û ji hev re diyarî dişînin.

Çîrokbêj hertim bedenekê jî li dora herdu bajaran didine çêkirin û li ber dêrî leşker û qulîxdar hene ku destûra ketin û derketinê didin, an nadin û bac û xeraxa dewletê ji karwan û bazirgan distînin.

23- Bajarê Binê Erdê: Di *Çîroka Kurdî* de piraniya caran bajarek di binê erdê de heye ku ew yan ji aliyê qiralekî ve yan ji aliyê ziyayekî (mar) ve hatiye vegirtin û jiyanê li akinciyên bajêr kirine jehrî. Hin caran jî ew bajar pir xweş e û desthelatiya wî bi awayekî mirovane hatiye damezirandin ku xirabî û nepakî li wirê nayêne kirin.

24- Xan: Di *Çîroka Kurdî* de du texlît xan hene.

a) Xana Paşê.

b) *Xana Amê* (Xana Xelkê).

Bi piranî çî dema ku paşeyek an qiralek hebe, desthelatiya dewletê jî heye û bajarekî ku paytexta welêt e jî heye. Li paytextê koşk, qesr an xaneke pir mezin heye ku serokê dewletê tê de rûdine. Di binê wê avahiya mezin de, xizna dewletê heye. Deriyekî pola li berê ye û kilîda wê jî di bêrîka serok de ye. Di xiznê de zêr hene, zîv hene û çî tiştên giranbiha yên li dinyayê ku mirov bixwaze tê de peyda dibin. Xelk nizane ku şûna xizna dewletê kîjan dever e. Lê jina serok, hin caran kurên wî, hin caran wezîrê wî yê milê rastê jî pê dizanin.

Dizîya xizna dewletê, hin caran dema ku dibe jî, bi piranî ji aliyê kesên ku pê dizanin ve çêdibe. Ev Gotina Pêşîyan ji bo vê yekê xweş tê bîra mirov: *Eger diz ji malê be, ga di kulekê re derdixe.*

Xwediyê Xana Xelkê jî dewlet e, ango ew qiral an paşeyê di serokatîyê de ye. Lê avayî ji bo giştiya hemwelatîyan vekirî ye û karkerên dewletê tê de dişuxulin. Kesên

rêwî, karwanî û biyanî li wirê radikevin, heywanên xwe bi cih dikin heta ku bivên, hêj li riya xwe didomînin.

25- Karwan: Di *Çîroka Kurdî* de karwan û karwantî pir hene. Divê bila desthelatiya dewletê nebe jî, bila paşeyek an qiralek hebe yan nebe jî, jiyana karwan û karwantiyê tê domandin.

Di karwanekî de bi dehan, bi sedan heywanên barkirî hene. Hinek jî bê bar hene, wek berendam ji bo dema heywanek biweste yan nexweş bikeve, da barê wê li erdê nemîne.

Di karwantiyê de gelek peya hene; zilamek heye ku navê wî *serkarwan* e, jê re *başbazirgan* jî tê gotin. Ew timî li pêşiya karwên e û berpirsyarê her tiştî ye. Zilamek jî heye ku navê wî *binkarwan* e, yan jî *dûajo* ye, hertim li paşiya karwên e da heywaneke barkirî ji rêzê neqete û wenda nebe. Di nava heywanên di rêzê de jî, sisê yan pênc kes hene ku tenê yên ajotina heywanên barkirî ne. *Mêrxas* jî çar in an zêdetir in. Li gor mezanatî û piçûkatiya karwanan, jimara mêrxasan jî, kêr û zêde dibe. Mêrxasek li pêşiya karwên e, yek li dawiya wî ye û yên din jî li herdu kêlekan berûber diçin û parastinê dikin.

Parastina karwanan, ne tenê ji bo şêlandin û diziye ye. Herweha parastina ji heywanên kovî jî pir girîng e, yên weke ji şêr, piling, gur û hwd.

Karwantiya navdar a di *Çîroka Kurdî* de, bi piranî di nava *Bajarê Şerqê* û *Bajarê Xerbê* de tê kirin. Li gorî çîrokbêjan (çewa ku li pêş jî hatiye gotin) *Bajarê Şerqê* hertim Diyarbekir e û *Bajarê Xerbê* jî hertim Stenbol e.

Barkêşiya di karwantiyê de, bi heywanên yeksim tê kirin wek hesp, axte, bergîr û hêstir. Tê de huştur (deve) jî pir caran tê bikaranîn.

Heçîka ker, ga û çêlek in, bi piranî di koçkirinê de û di koçertiyê de têne barkirin. Lê ev heywanên stûr ên din, ji bo riyên dirêj, ên pir dirêj ku ji welatan diçin welatan têne bikaranîn.

Barên di karwantiyê de bi piranî yên bazirganan in, yan jî yên dewletê ne. Eger bar ên bazirganan bin, mal tevek yê kîrîn û firotinê ye û di riyên de bac û xerac jê tê stendin. Lê eger ew bar yên dewletê bin, ji xwe tenê di nava sînorên dewleta xwe de diçin û tên, kes bac û xerac jê nastîne.

Karwan, pir caran têne şêlandin. Ji ber hindê bazirgan tev mêrxasan ji xwe re digirin da ew nehêlin ku kes karwanê wan bişêlîne. Mêrxas jî gelek caran qûlên reş in, ango ew ji desthilanînê û bizavê re zîrek in.

Hin caran lehengê *Çîroka Kurdî* karwaniyan dişêlîne û mêrxasên karwên nabizivin. Li ser nebizava wan, hin kurteçîrok jî hene ku di nava xelkê de têne gotin.

26- Bazirganî: Yan jî *bazirgantî* di *Çîroka Kurdî* de pişeyeke pir girîng e. Divê bila desthelatiya dewletê hebe yan nebe, yan bila paşeyek an qiralek hebe yan jî bila nebe, bazirgan û bazirgantî hertim hebûne û hene, hatine domandin.

Bazirgan ew kesen e ku kîrîn û firotinê dike. Bazirgantî kirina îşê kîrîn û firotinê ye.

Di nimreya 23an de çewa ku behsa karwantiyê hatiye kirin, bazirgantiya mezin jî bi karwantiyê tê kirin. Mesela, bazirganek mal ji virê dikirre û bi barkêşiya di karwantiyê de dibe welatekî dûr, li wirê ew malê xwe difiroşe û piştê ji wirê malê ku li virê pêdivî ye dikirre û tîne li virê difiroşe.

Di hinek çîrokan de behsa bazirgantiya di navbera bajarê Stenbolê û bajarê Cizîra Botan de jî hatiye kirin ku bazirgan malê weke kincên caw, qumaş, tiştên hesin û hinek jî tiştên xwarinê yên hişk ji Stenbolê anîne bajarê Cizîra Botan û li bazarê firotine. Piştî wan ji Cizîrê jî tiştên weke penîr, rûn, hevrişim, genim, birinc, goştê hişkkirî û tiştên wisa kirrîne û birine li Stenbolê firotine.

Herweha hin caran di çîrokan de behsa bazirgantiya di navbera Diyarbekir û Helebê, Diyarbekir û Şamê, Diyarbekir û Mûsilê, Diyarbekir û Bexdadê, Diyarbekir û hin bajarên ku niha li bakûrê Kurdistanê Îro dimînin hatiye kirin. Lê behsa bazirgantiya di navbera Kurdistan û Hindistanê de jî ne hindik hatiye kirin.

Di piraniya çîrokên Rostemê Zal de hin caran navê Hindistanê derbas dibe û behsa wê ne hindik hatiye kirin. Ev yek hin caran bi navê şer û êrîşan, hin caran jî bi navê bazirgan û bazirganiyê çêbûye.

27- Talan: Di *Çîroka Kurdî* de talan pir heye, hem jî bi zorê tê kirin. Di talanê de "mêrxastî" û "mêrantî" pir heye. kesê yan kesên ku ne di wan xeysetan de bin, nikarin ku herin talanê xelkê bînin.

Peyvika *talane* xwe di ferhenga kurdî de rind daye xuyakirin. Ew kiryar ne tenê di nava dewletan de, zêdetir di nava eşîran de, yan di nava du gundan de çêdibe. Ev gund an ev eşîr diçe pez û dewarên wî gundî an yên wê eşîrê tev tîne û tê. Piştî xwedî jî li pey malê xwe tînin û şer di navbera wan de dest pê dike, gelek zîlam ji hevûdu dikuji, yan talanê xwe vedigerînin, an jî na.

Gelek caran dema ku aliyek talan dibe, mirovên xuyanî dikevin navbera wan û ew li hev tînin, mal li xwediyan vedigerînin, nahêlin ku siqûmatek rûbide û kes bête kuştin.

28- Mazat û Bazar: Di *Çîroka Kurdî* de *mazat û bazar* ji bo jiyana mirovan, heyînine pir girîng in. Wek naverok, kê-m-zêde herdu jî yek tişt in. Ji bo bazarê qadeke kifş heye û her kes pê dizane. Lê ji bo mazatê çendî ku qadeke kifş tune, her kes jî pê dizane û zû pê dihise.

Çi malê ku firotina wî bi bêgavî çêdibe û ku davêjin mazatê delêlî li nava bajêr, li taxê, li nava gund tev digere, bi dengê bilind gazî dike û firotina wî tiştî eşkere dike. Ew çax xelk lê kom dibe, bihayê wî malî li hevûdu zêde dîkin. Kê zêdetir bide, ew mal jê re ye. Lê şûna bazarê kifş e û her kes pê dizane ku kîjan dever e.

Li piraniya bajaran, hema bête li her bajarekî yan li her herêmekê qadeke kifş heye ku tişt lê tene kirrîn û forotin. Lê hin caran cihê wê tê guhartin û her heftî li devereke din tê vegirtin.

Çewa ku di nimra 23 û 24an de jî hatiye behskirin, dema karwanek malê bazirganiyê ji devereke dûr dibe bajarekî yan herêmekê, li mazata wir an li devera ku jê re bazar tê gotin datîne û malê xwe difiroşe. Herweha xelkê wê herêmekê bi xwe jî malê xwe tîne û li wirê difiroşe.

29- Delêlî: Ji bêjeya şidandi ya "della" a erebî ketiye nava zimanê kurdî û tê de rind bi cih bûye. Îcar di bilêvkirina bi kurdî de awayê tewandina wê hatiye gotin, çewa ku li virê hatiye nivîsandin.

Xeysetnavê Delêlî jî wî kesî re tê gotin dema ku malekî firotanê davêjin mazatê, ew bi dengê bilind dibêje û diqîre û bihayê wî malê bi erzanî dibêje, da kirrox werin bikirrin.

Li nimreya 26an behsa *mazatê* hatiye kirin ku mal li wirê tê firotin. *Delêlî* jî çî li mazatê be û çî li nava sûkê be digere, hin caran li nava taxên bajaran jî digere, bi dengê bilind gazî dike û bihayê erzaniya malê ku dê bête firotin, dibêje. Herweha *delêlî* hin caran ji bo tiştên ne yê firotinê jî gazî dike, weke erênî û neyênîyên desthelatîyê dibêje xelkê, da her kes pê bizanibe û pê bihise.

30- Kole: Di *Çîroka Kurdî* de, du cûre kole hene:

a) Ji bo îş: Ev cûre kole îşê xelkê dike, weke rênçberan her îşê ku jê re bê gotin dike. Heqê kole li ser xwedîyê wî, tenê têrkirina zikê wî ye û wergirtina kincan e.

b) Ji bo mêrxastîyê: Ev cûre kole, tenê ji bo şeran tê xwedîkirin. Yê ku ev celeb kole xwedî dike, yan bazirgan e yan jî karekî bi xeter dike. Ji ber hindê pêdiviya wî bi mêrxasan heye û ew koleyên mêrxas digire, lêçûyeke zêde li wan dike û ew rind bi kinc, xwarin û çek dike, pere jî dide wan.

Di nimreya 23 û 24 an de behsa wan hatiye kirin ku mêrxasên bazirganan hene ku mal û karwanê wan diparêzin. Ev celeb kole tenê karê parastinê dikin.

Li gorî gotina çîrokbêjên Kurdan, ev celeb kole weha ne: Zilamine dirêj in, reşê qertîş in, ser û sinçê wan weke yên keftaran in, dema diqehirin kef bi devê wan dikeve û bi şûr seriyan dipekinin weke ku tu bi dasê serê şivikan diçilikînî.

31- Cariye: Di zimanê kurdî de wek term *cariye* û *qerwaş/qewraş* ji hev cuda ne. Cariye bêjeyeke erebî ye ku bi riya bisilmantîyê hatiye nava zimanê kurdî. Lê *qerwaş* bêjeyeke xwerû kurdî ye û di nimreya 38an de behsa wê hatiye kirin.

Li gor îdeolojiya bisilmantîyê, çî dema ku şerek bi "kafir"an re bête kirin, wek dîl kesên ku têkevin destên bisilmanan, zîlam *kole* ne û jin jî *cariye* ne. Lê ji ber ku di nava jinan de tenê keçikên delal têne hilibijartin, bi wan re têkiliya cinsî jî rewşa hatiye dêrandin.

Kirrîn û firotina carîyeyan, ji derveyê şeran jî rewşa hatiye domandin. Keçikên delal wek carîye hertim hatine kirrîn û firotin. Kê ew ji xwe re kirrîne, rewatiya kirina têkiliya cinsî jî bi kirrîne re çêbûye.

Zilamekî dewlemend karibûye gelek carîye ji xwe re bikirre. Zarûkên ku ji wan çêbûne jî, wek zarûkên ji dolê normal hatine pejirandin. Mesela, Îbrahîmê kurê Mihemed Pêxemberê me, ji carîyeyeke Qibtî çêbûye ku navê wê Mariya bû.

32- Qewadî: Kirina *qewadîyê* dehfandina keç û jinan e bi bal têkiliya cinsî ya ne rewşa ve. *Qewad* ew kes e ku wî karî dike. Yê ku vî karê xirab dike jî, bi piranî zîlam e. Zilamek ji bo sûda xwe ya diravî, diçe keçan an jinan ji bo zilaman peyda dike. Herweha di vê yekê de cûreyek firotina keçan/jinan ji bo demekurtekê jî heye.

Di *Çîroka Kurdî* de çewa ku tiştên rind hene, mixabin tiştên xirab jî hene ku dema mirov bi wan re rûqal dibe, bîr û hizrên mirov dikevin belayê. Weke *qewadîyê* ku bûye bela li serê hin keç û jinên nezan ku ew pê dikevin rênê xirab û ji civata xwe averê dibin, siqûmat têne serê wan û atarine giran li wan rûdidin.

33- Noker-sîxur: Di *Çîroka Kurdî* de *nokertî/ sîxurtî* jî cihê xwe girtiye. Ew nîşana xirabiyan in. Kesê noker hem fesadîyê hem casûstîyê dike. Kesê ku van karan dike çewa ku jê re *noker* tê gotin, jê re *sîxur* jî tê gotin.

Nokertî yan *sîxurtî* di nava Kurdan de gelekî xirab hatiye pejirandin. Her kes ji wan bêzî dike û gelek dijûn bi wan têne kirin. Herweha Kurd gelek caran li ser tiştên beredayî hevûdu bi *nokertî* yan *sîxurtî* jî gunehbar dikin.

Di folklorê kurdî de navê Bekoyê Ewan wek *noker* hatiye bicihkirin. Niha Kurd tev wî navî dinasin û hîç jibîr nakin, hertim behsa xirabîya Beko dikin ku wî fesadiya Zînê û Memo ji Mîr Zeynedîn re kiriye û bûye sedem ku ew herdu evîndar negihane hev. Bekoyê Ewan çendî ku peyayekî mêrxas bûye jî û ji Mîrê Kurdistanê re gelekî durust bûye jî, lê mixabin ew kiryarên wî, di mêjû de rûpelekî rewş jê re vegirtine.

34- Xopan: Ev peyvika *nifirê* zêdetir ne ji mirovan re lê ji cih û waran re tê gotin. Gava du dilketî nagîjin hevûdu, nifir li cihê xwe ku gun e yan bajar e dikin û dibêjin *xopanê gundê me*, yan navê bajarê xwe hildidin û dibêjin (mesela) *xopana Diyarbekrê...* Hin caran jî gava nerazîbûnek ji desthelatîyê çêdibe ew bajar yan serbajar bi *xopanê* tê nifirkirin. Yan jî eger nerazîbûn ji aliyê xwezayê ve be, dîsa jî wek nifir peyvika *xopan* tê bikaranîn. Wek nimûne: Di stiranên folklorê de gelek caran peyvika *xopan* ji Diyarbekir û Mûsilê re hatiye gotin.

35- Axe, Beg û Mîr: Di *Bingeha Çîroka Kurdî* de cihekî xwe yê taybetî hene. Ev yek ji ber rewşa Kurdan a feodalî jî bûye ku di çîrokên kurdî de hertim mirov li navê *axe/axa, beg, mîr*, maqûl û kesên wisa ras tê.

Axa û axatî sazûmanine pir kevnare bûne ku ji *bingeha* desthelatîya Neteweyê Kurd derketine. Gotineke weha heye: *Mirov bê Xwedê dibe, lê bê axe nabe*. Axe, xwediyê axê ye û serokê eşîrê ye jî, lê dibe ku ji van herduyan yeka tenê jî jê re hebe. Desthelatîya axê, herwekî desthelatîya dewletekê ye, ew sazûman bi her awayên xwe ve tê meşandin. Lê beg û mîr/mîrîtî ne wisan in. Ew çend rade ji axa û axatîyê kêmtir in. Li Kurdistanê gelek mîr û beg jî hene, lê dibe ku ew ne xwediyê ax û eşîrekê bin jî dîsa bi wan nasnavan têne naskirin.

36- Rîspî: Di *Çîroka Kurdî* de dilqekî xwe yê pir girîng heye. Rîspî karê dadmend û dadgehan dikirin. Heta van salên dawîn ku me bi çavan jî dîtiye, li her gundekî Kurdistanê çend rîspî hebûne ku digel meleyê gun an şêxê herêmê, hemû sergêjî û teşqeleyên xelkê yên bi hevûdu re çareser dikirin û yê niheq ceza û yê xwdîheq jî heqê wî didanê. Ew cezayê ku didan jî, afarozkirina wî kesî bû, yan tiştêkî jê distendin û didane feqîran, an didane feqiyên ku li wirê dixwendin.

Ev cudatîya ji hev a heq û niheqan, pirê caran ne li gorî Şerî'eta Bisilmantiyê jî dihatin kirin. Çendî ku bavê min meletî dikir û min didît ku hertim karê weha dihatin ber destên wî, pêşî bavê min gazî du-sê rîspiyan dikir û hêj ew ji hev vediqetandin. Biryarên ku dihatin dayîn, li gor toreyê kurdî bûn û ji aliyan kesî ve jî nanatî nedihate kirin.

37- Zewac: Zewaca di *çîroka kurdî* de, hin caran toreyê kurdî serobin dike û dijberîya xwe pê re didomîne. Ji ber ku di *çîrokan* de kêman caran dê û bavên xortan diçin keçan ji kurên xwe re dixwazin, piranî xort bi tena serê xwe diçin cem bavên keçan û keçên wan ji xwe re dixwazin. Yan jî keç diçin xortan ji xwe re dibînin û pêşniyara zewaca xwe bi wan re dikin.

Hin caran jî, xortekî bê kes û kilûs radibe bi tena serê xwe diçe li dinyayê digere û li deverekê, xasma li ba padîşe, qîral û xuyanîyekî dibe suxrevan û nanozîko dişixule.

Îcar ji ber ku ew xort timî dilqê lehengtiyê nîşan dide, piştî ew paşe keça xwe didê û wî li ba xwe dihêle.

Melesa: Siyabendê Silîvî dema ku çûye Geliyê Hewrê li ba Emer Axa maye. Axê dîtiye ku Siyabend peyayekî hêja ye, keça xwe Elîfê daye wî û xwesiye ku Siyabend li ba wî bimîne. Lê Siyabend ew yek nevaye û ji wir çûye nava Şikakiyan li Xecê rast hatiye.

Zewaca di çîrokan de, ne tenê karê mirovan e, herweha heywan jî bi hevûdu re dizewicin, hem jî heywanine ne ji famîlakê. Weke zewaca *rovî û hirçê, gur û rovî, ya kund û bilbil, kevok û qijik* û gwd...

38- Şertên Zewicandinê: Di Çîroka Kurdî de şertên zewicandinê pir in. Lê bi giştî û bi rewatiya di nava xelkê de *qelen* e.

Ji *Qelen* re *next jî tê gotin*. Qelen tişteki rewşa hatiye dîtin. Keça ku bê qelen be, ango tê gotin ku *qîmeta wê jî kêm* e. Li ser qelen û bêqelentiye gelek meselok jî hene ku yek ji wan weha hatiye gotin: *Du jinên yekî hebûne. Herdu bi avê ve çûne. Gava hewar li pey wan ketiye, zilam gotiye: Qenim ya bi qelen bifilitiya rind çêdibî, ya din eger çûbûna jî tişteki nedibû, min qelen pê nedaye...*

Qelenê qîza çîrokê sed huştir, sed hesp, sed çêlek, sed conega, keriyek pez û gelek xelat, perû û piştderî. Hin caran jî ji ber qîzekê ve, qîzek bi navê *berdêlî* tê dayîn û hin caran jî ji ber qîzekê ve heft qîz tene dayîn. Hin caran jî qîz bi terazûyê tene kişandin û ji bo her kêluyeka wê, kêluyek zêr tê dayîn.

Mesela: Dema ku Siyabendê Silîvî çûye û Xecêya Şikakî xwestiye, gotine wî ku *berdêliya Xecê heft qîz in. Heft birayên wê hene, gereke her yekê wan qîzek ji wan re bînî*.

Ji aliyekî ve xortê jar, ji bedêla qelen ve şivantî jî dike. Şivantiya ji bo qîzan, wisa menşûr bûye ku heft sal in û jê kêmtir nabe. Ev yeka han pir caran di stiranên folklorî de jî hatiye dubarekirin.

Ev hawe şivantî, ne tenê di *Toreya Kurdî* de, lê tê dîtin ku di *toreya* hin miletên din de jî rûdaye û çêbûye. Mesela, Mûsa Pêxember ji bedêla qelenê qîza Şû'eyb Pêxember ve deh salan şivantiya xezûrê xwe kiriye.

39- Şivantî: Şivan ew kes e ku pez dibe li çolê diçêrîne. Pîşeya vî karî jî *şivantî* ye.

Şivantî di *Bingeha Çîroka Kurdî* de cihekî xwe yê taybetî heye. Ji ber ku pez bûjena herî girîng e ji bo jiyana mirovan, xasma jî li Kurdistanê ku piraniya xwezaya wê çiya ye, ew çiya bi dar û devî ne, mêrg û kanî pir lê hene, gelek zozanên xweş hene û ji bo xwedîkirina pêz wargeheke pir giranbiha ye. Herweha pez ji Kurdan re jî pêdivî ye û ew gelek jî xwedî dikin. Ji ber hindê şivantî di *bingeha Çîroka Kurdî* de dilqekî xwe yê sereke daye nîşandan.

Gotineke Pêşîyan weha heye: *Rez û pez, dewleta bi lez û bez*.

Kirina şivantiyê gelek caran bûye şertê dana qîzan. Bavê qîzê şert datîne ber xort ku ew heft salan şivantiya wî bike, hêj dê qîza xwe bide wî. Ev yeka han di gelek stiranên folklorî de jî eşkere hatiye gotin.

Şivantiya çîrokê dabeşê li ser sê awayan bûye:

- a) *Şivantiya Pez:* Di nava keriyê pez de, mih û bizin hene. Yê şivan bi heqê xwe kerî xwedî dike. Li gor normalê şivantî şeş meh in an jî duwazdeh meh in. Eger pezê malekê pir hebe, yek dikare tenê pezê xwe bi xwe jî xwedî bike. Hingê ji wî re jî şivan tê gotin, ango şivanê xwe.

Lê eger şivantî ji bo şertê dana qîzekê be, zemanê wê heft sal in. Xort heft salan şivantî dike, piştê hej bavê qîzê qîza xwe dide xortê ku heft salan jê re şivantî kiriye. Hin caran jî xort gava ku heft salan şivantîya bavê qîzê temam dike jî, piştê bav qîza xwe nade wî û dide xortekî din. Wê hingê teşqelene mezin dest pê dikin.

- b) *Şivantiya Qazan*: Di *Bingeha Çîroka Kurdî* de şivantiya qazan jî pir balkêş û bi teşqeleye. Bêweku zilamekî kal, yan bi piranî kurê pîrejinekê ku hertim jî ew keçel e, dibe şivanê qazan û bê ku zemanê şivantiya wî kifş be, ew nanoziko bi salan wî karî dike. Di vê dema şivantiyê de, keça xwediyê qazan dilê xwe dixê şivanê qazên bavê xwe û pê re têkilî datîne. Lê şivên xwe hemkûfê wê nabîne û hertim xwe jê dûr dihêle.
- c) *Şivantiya Berazan*: Di *Bingeha Çîroka Kurdî* de şivantiya berazan jî pir balkêş û bi sergêjî ye. Çendî ku niha beraz zêde li Kurdistanê nayê xwedîkirin jî, lê di çîrokan de hin caran têne dîtin ku dema kesekî xuyanî dil dikeve qîzekê, bavê wê şertê dana qîza xwe lirina şivantiya berazan dide pêş. Wek mesela Şêxê Sen'anî ku dil ketiye keça keşîşekî Ermen û çûye ji bo xatirê ku qîzikê bidin wî şivantiya berazan kiriye. Li gorî rîwayetan tê gotin ku Şêxê Sin'anî, Şêx Evdîlqadirê Gêlanî bi xwe bûye.

40- Bêrî û bêrîvan: Di *Bingeha Çîroka Kurdî* de *bêrî û bêrîvantî* pir balkêş in û ji bo jiyana civakî jî pir girîng in.

Ev peyvika *bêrî*, tê gotin ku ji navê çîçekeke mor hatiye wergirtin ku ew di tehtik û zinarên Kurdistanê de şîn dibe.

Her roj du caran keç û jin diçin pez li deverêke kifş didoşin. Yanî di rojê de du caran *bêrî* heye. Carekê dibêjin *bêriya danê sibê*, carekê dibêjin *bêriya danê varê*. Lê di dawiya payîzê de gava ku şîrê pez hindik dibe, di rojê de tenê carek *bêrî* tê kirin.

Malên ku pezê wan pir heye, qerwaşên wan hene ku diçin *bêriyê*. Kesê yan kesa ku diçe *bêriyê*, navê xwe *bêrîvan* e. Kirina wî karî bi giştî jî *bêrî* ye.

Li *bêriyê* hevdfîtina keç û xortan jî pir çêdibe. Ev yeka han xwe di sitiranên folklorî de jî pir eşkere daye diyarkirin.

41- Xatûn û qerwaş: Di *Bingeha Çîroka Kurdî* de *xatûn û qerwaş* rind xwe dane xuyakirin û di stiranên folklorî de jî cihekî xwe yê taybetî vegirtine.

Xatûn, xwediya malê ye, bi piranî jina sermiyanê malê ye, hin caran didbe ku qîza xwediyê malê, yan jî xuşka wî be. *Qerwaş*, karê nava malê dike, yanî li ber destê xatûna malê dişixule.

Li hin deverên Kurdistanê, xasma li wan herêmên nêzê Erebestanê, ji qerwaşê re *cariye* yan *cêrî* jî tê gotin. Ev *cariye*, ne ji babetê *cariyeya* li nimreya 29an e. Ev tenê karê malê dike û li ber destê xatûnê dişixule, dibe ku mêrê wê hebe û zarûkên wê jî hebin.

Di çîrokan de xatûn ji aliyê fîzîkî ve pir delal e. Lê hin caran qerwaş jî xatûnê delaltir e jî.

Xortek dema dil dikeve qîzekê, lê rê tune ku ew keçikê bibîne, hingê ew xort xwe dike şivan da bi hêsanî karibe qîzikê bibîne. Îcar dema ku qîz/xatûn tê *bêriyê* û ku qerwaşa wê jî pê re ye, lê qerwaş jî xatûna xwe delaltir e, xort hin caran dilê xwe ji xatûnê vedikişîne û dil dikeve qerwaşê.

42- Gavantî: Di *Bingeha Çîroka Kurdî* de *gavantî* jî weke şivantiyê girîng e. Navê wan heywanên ku gavan wan li çolê diçêrîne, bi giştî *garan* e. Gavan ew kes e ku dewaran dibe li çolê diçêrîne. Kirina vî karî jî *gavantî* ye.

Di garanê de ev heywan hene: Ga, çêlek û yên ji wan çêdibin. Ker, hesp, axte, bergîr û hêstir.

Zemanê *gavantiyê* şeş meh in, lê bi piranî duwazdeh meh in. Di gavantiyê de şertên weke yên ku di şivantiyê de hene nînin. Di toreyê kurdî de kesê ku gavantî dike, hinekî kêmtir dîtîn. Lê hin kesên xuyanî, maqûl û bi şan û şeref jî hene ku ji ber hin siqûmat û bûyerên ku li wan rûdane diçin li herêmeke dûr dibin gavan û xwe bi wî karî ji civatê didin veşartin.

43- Riya Çûn û Nehatinê: Di Bingeha Çîroka Kurdî de gelek caran *Riya Çûn û Nehatinê* bûye şertek ji şertên dana qîzê. Bêweku hin caran dema ku xort dil ketiye qîzekê û çûye ku wê qîzê bixwaze, lê bavê qîzê nexwestiye ku qîza xwe bide wî, hingê bav şertine zehmet datîne ber xort û kirina tiştên nebûyî jê dixwaze. Xort jî bi gumana *belkî* be jî, şertên wî dipejirîne û bi riya dûr a bi xeter ve diçe. Lê gava ew diçe êdî nayê. Ji vê yekê re tê gotin: *Riya Çûn û Nehatinê*.

Ev gotin, di *Toreyê Kurdî* de wek termeke balkêş gelek caran tê gotin. Çi dema ku yek tiştêkî ji biriya mirovan zêdetir dibêje, bersiva wî *ev gotina te ya Riya Çûn û Nehatinê* ye tê dayîn.

Riya Çûn û Nehatinê, ne tenê di derheqê çûna bi riyeke nenas a bi xeter ve tê gotin. Herweha ji bo kirina karekî bi xeter jî tê gotin. Weke di serpêhatiya Ferhad û Şêrînê de jî, qulkirina binê çiyayê mezin ji Ferhadê Kurd re pir hêsan hatiye dîtîn. Lê ew kar jê re bûye *Riya Çûn û Nehatinê*.

Ji hemî karê weha yê bi xeter re *Riya Çûn û Nehatinê* tê gotin.

44- Nexweşiya Qîzan: Ev qîza ku di *Çîroka Kurdî* de nexweş dikeve, bi piranî qîza qiralekî ye, yan a paşeyekî ye, ya beg û maqûlekî ye. Yanî qîzik ji wan malbatan e ku endamên malê nikarin xwe mîna her kesî texin nava xelkê û bi daxwaza dilê xwe bilipikin.

Gelek caran gava ku qîza çîrokê nexweş dikeve, di wî jiyê cuwan de bi wê nexweşînê jî dimre. Bi piranî nexweşiya qîzan, pêşî ji ber dilketinê çêdibe. Qîz, mesela, dil ketiye xortekî, lê riya ku bigîje wî tune. Hingê ew nexweş dikeve û bavê wê jê re li dermanan digere.

Dema ku bav ji lêşaxîtiya qîza xwe ya nexweş bêumîd dibe, hingê fermanek dide û dibêje: *Kiyê ku qîza min ji nexweşînê sax bike, ez ê qîza xwe bidim wî*. Wê demê ew xortê ku qîzik dil ketiyê diçe û wê bi dermanekî normal xweş dike û piştî herdu bi hev re jî dizewicin.

45- Fîncana Jehrê: Hin caran di *Çîroka Kurdî* de zewaza qîzan bi zorê çêdibe. Gava keç dil dikeve xortekî, lê berî zewicandinê siqûmatek tê serê xort û ew bi hev re nazewicin, îcar birayê xort an yekî din ku dixwaze bi keçîkê re bizewice û dest bi kirina dawetê dikin, yan keçê bi zor dane xortekî ku ew jê hisnake, jan jî keçîkê dane kalekî kertoxî, hingê keçîk fîncanek ku tê de jehr heye bi destên xwe digire û nahêle kes nêzî wê bibe. Çi kesê/kesa ku nêzî keçîkê dibe jî, keçîk hema fîncana jehrê dibe ber devê xwe da ku vexwe û xwe bikuje.

Gelek caran dema ku keçîk dixwaze jehrê vexwe, pîrejinek diçe ba wê û bi dizî mizgîniya dilhebînê wê dide wê. Hingê keçîk ji vexwarina jehriyê vedikişe û pîrejin wê fîncanê ji destan derdixe.

46- Kevirê Sebrê: Ev kevir, dema ku tengasiyek çêdibe, xwe di *Çîroka Kurdî* de eşkere dike. Bi piranî ji bo qîzan û jinan hatiye bikaranîn. Xasma jî dema qîzek bi zorê hatiye revandin, yan zilamekî bê daxwaza wê ew kiriye jina xwe, yan dema ku qîzek dikeve zîndanekê, herweha dema ku qîzek an jinek ji bo honandina tevnê yan çêkirina xalîçe, berr, bisstir û sûtina kulav di avahiyekê de tê girtin û derketina derve jî lê hatiye qedexekirin, hingê ew kevirokekî mîna yê *leyztika heftokê* ji xwe re peyda dike û pê hedana xwe tîne. Navê wî kevirê ku hate gotin, *Kevirê Sebrê* ye.

Ew kevir dibe teselî ji wê qîzê yan jinê re ku ji yana xwe di wê devera dorgirtî de bi bêgavî didomîne û pê dihedine jî, piştê ew pê digîje felatê jî.

47- Kevirê Miradan: Ev kevir, ji babeta *Kevirê Sebrê* ye, lê bi vajiyê dorgirtina qîz û jinan e. Dema ku tengasiya dilketinê, yan tişteki wisan çêdibe, ger qîz be yan jin be, herweha hin caran xort û zîlam jî, umîda xwe didin ser *kevirê miradan* û pê xewnerojka ji yana xwe ya demepêşê çareser dikin. Çewa ku em ê niha behsa behsa vê yekê di nimreya 45an de jî bikin:

48- Ziyaret: Li Kurdistanê ziyaret gelek hene. Ji çûna ser ziyaretê re *serdan/seredan û cimayî/civayî* jî têne gotin. Ev ziyaret bi umîda alîkariya nihênî ye ji kesên xuyanî yên ku ew ji mêj ve mirine.

Devera ziyaretê, bi piranî gora mirovekî menşûr e. Kesê ku belayek lê çêbûye û derdek lê rûdaye, ew diçe ser wê ziyareta kifşe û jê daxwaza kamebûna mirazê xwe dike. Ew miraz êdî çî dibe bila bibe, her kes li gor xwe tişteki dixwaze.

Mesela: Gora Melayê Cizîrî li Cizîra Botanê ku di binê Mizgefta Sor de ye, ziyareteke bi navûnîşan e. Ez bi xwe jî çûme wir. Mirov xwe bi derencokan bera jêrê dike. Gora Melê bi perdeyên kesk ku nivîsa bi erebî li serê hatiye vegirtin. Li ber dîwarê aliyê bakûr, bi qederê bêjingeke tiye kevirokên ji liba nokê mezintir hene. Ew kevirok *Kevirê Miradan* in. Mirov di dilê xwe de xuteke (niyet) tenê dike yan daxwazekê dike û bi kevirokekî digire, dide dîwêr û destê xwe jê berdide. Eger kevirok bi dîwêr ve zeliqî û wisa ma, li gor baweriya xelkê ew niyet, ew daxwaz wê çêbibe. Lê eger kevirok bi dîwêr ve nezeliqe û terabe erdê, ew niyet û daxwaz jî çênabe.

Carekê min bi xwe dît ku kevirokên hin kesan bi dîwêr ve dizeliqîn û yên hin kesan pê ve nedizeliqîn. Îcar çî kesê ku ji ba gora Melê derdiket, gava mirov li ruyê wî dinihêr, mirov di rengê wî de ferq dikir ku kevirê wî bi dîwêr ve zeliqiye yan nezeliqiye.

49- Şêtbûn: *Şêfî* yan *dînîfî* hin caran xwe di *Bingeha Çîroka Kurdî* de kiriye bûjena alîkarî û felata ji tişt û hin deverên bi xeter. Ev babet jî, cûreyeke nexwşînê bi xwe ye.

Hin mirovên leşxweş û zana, dilqên şêtan didin xwe û li pey amacine taybetî digerin. Herweha ew hin caran li pey derxistina hin tiştên veşartî, yên wendabûyî û bi destxistina hin materyalên ji bo bikaranîna tiştên girîng digerrin.

Ev *şêtbûn* hin caran jî ji aliyê qîz, bûk û zeriyan ve tê kirin. Xasma jî, dema ku bêdilketinek çêdibe, dest bi vê nexwşînê tê kirin. Herweha hin caran wek nazî jî, ji aliyê jinekê ve li mêrê xwe, ji aliyê dê yan bavekî ve li zarûkên xwe tê kirin û ew wan diceribînin ka qedrê xwe hene yanena.

Di folklorê kurdî de, pirê caran kesê ku xwe dîn dike, jineke şûkirî ye. Xeysetê wê jinê ev e ku bi jiyê xwe gelek ji mêrê xwe piçûktir e. Yan jî jinik xwe pir *delal û bedew* dibîne û pê sergiranî li mêrê xwe dike. Yan hin caran, jin dixwaze ku gotina xwe li ser

mêrê xwe ferz bike û wî bêgav bihêle ku weke wê bête pejirandin an kar û îş li gor daxwaza dilê wê bêtin meşandin.

Eger ev tiştên han li gor daxwazê çênebin, hingê ew kes dest bi dek û dolabên cihê dikin, xwe nexweştir dixînin, xwe dîntir dikin û dest bi hin livakên bêmirêz dikin.

Yan eger jinek bixwaze ku xwe ji mêrê xwe bide berdan, ji ber ku di *Toreya Kurdî* de ew rasterats nikare meselê bibêje, çeka wê ya herî xurt ev e ku xwe nexweş dide nîşandan, xwe dîn û şêrî dike û laşê xwe, serçavê xwe gemar di hêle û tiştên bêrê dike, heta ku mêrê wê ew berdide, yan tiştêkî din pê dike.

50- Mizgîn: Peyveke pir xweş e ku pê dilê mirovan vedibe, mirov pê gelekî şad dibin û xweş û hêsan dimînin. Dema ku tavilek ji bo tiştêkî tê kirin, piştî demekê yek xeberê dide ku ew tişt bi hêsanî çêbûye, yan rûdana xirab ku hatibû bihîztin ne wisan e, hingê mirov pê şad û bextewer dibe.

Kesên ku zêdetir bi mizgîna tiştan şad dibin, bi piranî jin in. Mesla, kurê jinekê çûye deverê dîr, an ji bo karekî bi xeter çûye deverê û nehatiye, diya wî dikeve tavil û gumanan û ji bo hatina wî hertim çavrênî dike. Ew diya dilsoj, gelek caran ji bo hatina kurê xwe dema ku dirame, yan xewneke xweş dibîne ku yek tê de mizgîn dide wê, yan jî yek mizgîniyeke rast a eşkere dide wê, hingê ew pir kêfxweş dibe. Herweha ew dê, dema ku pirpirokekê yan ew kêzika rengîn ku jê re *Xecê* tê gotin jî dibîne, kêfxweş dibe. Ji ber ku pirpirok û *Xecê* di nava Kurdan de nîşana dana mizgîniya xêrê ne. Hin caran jî ew diya dilsoj di xewnê de *Mêrê Şevê* yê ku di nimreya 74an de behsa wê babetê hatiye kirin, dibîne ku her tiştî jê re eşkere û bi devkî dibêje.

51- Keça zengîn û xortê feqîr:

Yan **keça feqîr û xortê zengîn:**

Di hin çîrokan de keçeke zengîn heye ku bi xortekî feqîr re dizewice, yan keçeke feqîr heye ku bi xortekî zengîn re dizewice.

Wek mesela ku dibêjin: *Dil fermanê nasnake*, hin caran ev tişt pê li *Toreya Kurdî* jî kiriye û keça qiralekî yan a paşayekî bi kurê xulamekî bavê xwe re zewiciye yan li pey ketiye. Yan kurê qiralekî/kurê paşayekî bi keça xulamekî bavê xwe re zewiciye, yan wê ji xwe re revandiye.

Ji vê yekê zêdetir, yan keça zengînekî bi kurê feqîrekî re direve û hin caran kurê zengînekî radibe keça feqîrekî ji xwe re direvîne, yan jî normal û bi xwestin pê re dizewice.

52- Hêwî-jinbav: Di gelek çîrokan de jineke din jî ya bavê mirov heye ku jê re çend nav têne gotin, weke *hêwîya dê*, *jinbav*, *damarî*, *dêmarî* û hwd..

Di piraniya çîrokan de bavekî ku du jinên wî hene, jinek miriye û yek sax maye, ji jina mirî qîzek, an qîzek û kurek mane. Jinbava wan zordetî û xirabî li wan zarûkan dike. Ew zarûk pir diêşin û nikarin li pêşberî jinbava xwe derkevin. Herweha çî tiştê ku jinbav dibêje wan, ew mecbûr dimînin ku bi cih binin.

Ew zarûkên di çîrokê de ku diya wan miriye, eger qîz bin jî eger kur bin jî, pir delal û rindik in. Lê zarûkên jinbava wan, ne delal in û gumurokî ne.

Ev çîrokên wisa, di hemû devokên kurdî de weke kirdikî (zazakî), kurmancî, goranî û yên din de hene. Mesela çîroka *Elik û Fatik* di vî warî de pir balkêş e.

53- **Keça Hêwiyê:** Di *Çîroka Kurdî* de, keça hêwiyê pir delal e, bedew e, spehî ye û zîrek e. Lê ji ber ku diya wê tune, niheqiyêke pir mezin ji aliyê jinbava wê ve lê hatiye kirin û hertim birçî maye, belengaz û şerpeze bûye.

Keçeke jinbava *keça hêwiyê* jî heye ku ew herdu hevî ne. Lê ev keçik ji aliyê fizîkî ve ne delal e, bê mirêz û bê teşe ye û gelek jî tirral e.

Îcar çaxê ku xwezgînî ji bo *keça hêwiyê* tên û wê erê dikin, piştî nîşan dikan, îcar çaxê birina bûkê, timî jinbav keça xwe ya ne delal li şûna wê kiriye bûk û xwestiye ku bi dawetvaniyan re bişîne mala zavê. Lê berî siwarkirina bûkê, teyrek an bi piranî dîkek bi zimanekî mexlûte xwendiyê û bi dawetvaniyan daye zanîk ku ew keça dê bibin, ne ewa ku xwestibûn e, ya ku bûka rastîn e, ew ji aliyê jinbava xwe ve hatiye veşartin.

54- **Dawet:** Piştî ku şertên zewacê kame dibin, îcar dawet dest pê dike.

Di *Çîroka Kurdî* de dawet bi hawayekî pir xweş çêdibe ku her kes li xweşiya wê şaş dimîne. Dawetên di çîrokan de, ji aliyê zeman ve yan sê roj û sê şev in, yan heft roj û heft şev in, yan jî çil roj û çil şev in. Xwarina di dawetê de jî bi piranî savar û goşt e.

Di dawetê de bi piranî beran têne serjêkirin, bi hindikî çil beran, yan jî sed beran têne serjêkirin, herweha gelek kavir, berx, conega û çêlek jî têne serjêkirin.

Xwarina goştê dawetê, ne tenê ji bo mirovan bûye devera kêfê, ew ji bo heywanên weke seg, pisîk û yên goştîxur jî bûye şadiyeke mezin.

Mesela di çîroka *Kêzê û Mişko* de, roja ku daweta mala *Xan Evdal* bûye, mişko û kêzê li beravê bûne, mişko çûye wir da hinek xwarina dawetê ji xwe û kêzê re bîne.

Herweha gelek heywanên goştîxur jî li hawîdorê mala dawetê kom dibin û bi hestiyar kêf dikan.

Di govenda dawetê de, leyztikên pirtexlît têne leyztandin û di wan de stiranên kevnare yên folklorê kurdî têne gotin, def û zirne têne lêxistin û hayteholên ku radibe, deng dide û behsa wê belav dibe heta ku bi salan nayê jibîrkirin.

55- **Heft:** Ev jimara *heft*, di *Çîroka Kurdî* de gelekî balkêş e û pir jî hatiye dubarekirin. Sedemê wê yekê çî be jî, ez bi xwe di lêkolîna xwe ya duwazdeh salên li Folklorê Kurdî de lê rast nehatime ku çima ev jimar wisa zêde hatiye dubarekirin. Wek nimûne: (Ji bo dawetan) *heft roj û heft şev dawet*, di kirîvatiyê de *heft roj û heft şev şahî*, *heft werîs*, *werîsên heft gundan*, *garana heft gundan*, *heft nan*, *heft kutilk*, *heft pîvaz*, ji bo qelenî *qîzan heft sal şivantî*, di çûna rêwîtiyê an eskeriyê de *heft salên xerîbiyê*, *heft bira*, *heft xwişk*, *heft bira û xwişk*, *heft bûkên malê*, *heft gule*, *heft rê*, *heft hezar*, (di jinanînê de) *heft jin*, (di mêrkirinê de) *heft mêr*, *heft sîtil savar û heft sîtil goşt* û gwd. di Folklorê Kurdî de pir caran hatine gotin.

56- **Çil:** Ev jimara *çil* jî mîna ya *heft*, di *Çîroka Kurdî* de gelekî balkêş e ku wisa hatiye dubarekirin, sedemê wê jî mîna jimara *heft* ne diyar e. Lê jimara *çil*, di dawet û şahiyar de *çil şev û çil roj* tê gotin. Di çêbûna zarûkan de ji bo dê û ji bo zarûkê (di çil rojên pêşî de) *çilî* tê gotin. Ji bo du zarûkên ku ev çil rojên wan ên pêşî ketine nava hevûdu, dibêjin *çilê wan yek e*. Piştî mirina yekî/ê ji bo bîranînê *çilrojîya wî* tê bibîranîn. Gava yek sondekê dixwo an adekê li xwe dide, dibêje ku ew *heta çil rojî* weha weha nake yan dê bike. Yekî an yeka ku zêde dipeyive û tiştên bêpêdivî dibêje, yekî duyemîn jê re dibêje (eger jin be) *çilzimanê* (yan eger mêr be dibêje) *çilzimana*. Gelek caran gava ji bo çareserkirina tiştêkî jî ku zeman tê kifşkirin, bi piranî *çil roj* qewlê xwe datînin û gwd...

57- **Leheng:** Di her çîrokeka kurdî de, lehengek heye. Ew leheng divê bila mêr be yan jin be, yan mezin be yan jî piçûk be, dilqê xwe yê di çîrokê de her dide leyîztandin. Lê bi piranî lehengê *Çîroka Kurdî* mêr e û navê wî *Mîrze Mihemed* e.

Leheng di çîrokên rawilan (fabil) de jî hene. Bê guman e ku leheng di van tîp çîrokan de bi piranî şêr e, hin caran jî rovî ye. Lê di çîroka *Hecî Rovî* de, leheng Dawudok e, ango Silêmanê Dunikul.

Tê gotin ku berî Ola Bisilmantiyê, navê lehengê Çîroka Kurdî tenê *Mîrze* bûye. Lê piştî ku Ola Bisilmantiyê hatiye Kurdistanê, piraniya Kurdan jî ku bûne bisilman, Kurdan navê *Mihemed* jî bi navê lehengê çîroka xwe ve danîne, îcar ew nav niha bûye *Mîrze Mihemed*.

58- **Xurcezîn:** Di Çîroka Kurdî de nîşana zîrektî, zanatî û jêhatîtiya qîzan e ku ji xortan re bûye mîna pêbawerî. Keça ku çêkirina xurcezînan nizanibe, ew di zewaca xwe de li xortekî baş jî rast nayê. Herweha xurcezîn ji kesên xuyanî re pir girîng e, lê eger nexş û nimûşên xurcezînê xweşiktir bin, kesê siwar pê dipesine û xwe pê serbilind dike.

Rêwiyê xuyanî gava bi siwariya hespê diçe rêwîtiyekê, bi piranî zêrên xwe, dirav û tiştên xwe yên giranbiha tê de diparêze.

59- **Mişk:** Di Çîroka Kurdî de çewa ku lehengê çîrokê bi piranî zilam e û hertim jî ku navê wî *Mîrze Mihemed* e, lê hin caran di Çîroka Kurdî de mişkek lehengiyê dide ser xwe û biserkeftî jî dibe. Çi dema ku lehengê çîrokê yê zilam ku nikaribe ew tiştê zehmet ê di çîrokê de çareser bike, mişk jê re dibe alîkar heta ku ew digîje amanca xwe. Hin caran jî, weke mişk tyreke jî dibe lehengê Çîroka Kurdî û lehengê zilam ji mirinê rizgar dike.

60- **Sonda Bi Erd û Asîman:** Sonda ku di Çîroka Kurdî de heye, ne mînaye sondên vê sedsala Bîstî ya ku bihurî. Ew sondên di Çîroka Kurdî de bi piranî bi xwezayê û bi mirovan têne kirin, ango bi gora filankes têne kirin. Gava bêbaweriyek dikeve nava kesên di Çîroka Kurdî de, ji bo bawerkirina hevûdu sond tê xwarin.

Bi piranî sond, *Sonda Bi Erd û Asîman* e, hincaran tenê sond bi erdê ye, hin caran sond tenê bi asîman e, hin caran sond bi rojê ye, pirê caran sond bi agir û bi ruhniyê ye. Lê zêdetir sonda Kurdan bi çirayê tê kirin. Herweha sonda di çîrokê de hin caran bi avê ye, hin caran bi nan e, hin caran bi gora hin miriyên xuyanî ye û gwd...

61- **Gustîl:** Ji bo lehendê çîrokê, bûjeneke pir nîrxdar û bikêrhatî ye. Çi dema ku leheng dikeve tengasiyan, gustîla di tiliya xwe de badide, pêre pêre du efrît li ber wî hazir dibin û çî tiştê ku ew bixwaze, mîna daxwaza wî çêdikin.

Bidestxistina gustîlê jî bi piranî pisîk dike ku dê behsa wê di nimreya 99an de bê kirin. Lê pirê caran dema ku lehengê çîrokê qenciyeke mezin bi zarûkên cinan, ên efrîtan dike, li pêşberî wê yekê gustîleke wisa ku sosret jê çêdibin wek diyarî didin wî.

62- **Keçeke pir delal:** Di çîrokan de çewa ku lehengê çîrokê heye, hin caran keçeke tenê ya pir delal jî heye ku xwe bi lehengê çîrokê dide nîşandan û jê re dibe alîkar, piştî jî pê re dizewice, hin caran jî pê re nazewice.

Îcar delalî û rindiya wê keçe bi dev û zimanan nayête gotin û bi xameya rengîn jî nayête nivîsandin. Lewra her kes ji delaliya wê re hişmetheyran dimîne. Deng û behsa delaliya wê keçe, li dinyayê belav dibe û ji bo dîtina wê pir kes dikevin tavila jîn û mirinê.

Wek nimûne: Çîroka Qîralê ku qesrekê ji qoqên xortan avakirîye. Bi kurtî çîrok weha ye: ...*kîjan xort çûye ku qîza Qîrêl bixwaze, wî şert daye berê û gotiye 'eger tu*

şertê min bi cih neyinî, ez ê serê te jê bikim. Berî ku xort razî bibe, wî ew dîwarê wê qesra ku ji qoqê xortan ava kiriye, pê daye nîşanda." Bi vê yekê jî xort razî bûye û çûye *riya Çûn û nehatinê.*

63- Keça Dêwê: Di hin çîrokên kurdî de, gava ku lehengê çîrokê li navsera çîyan bi pîredêwekê re şer dike û dêwê pê nikare û ji ber leheng direve, bi bez diçe dikeve şikeftê û xwe davêje pişt qîza xwe. Qîza dêwê jî bi lehengê çîrokê ve hêvî û zarî dike da ew diya wê nekuje. Lê pirî ku qîzik delal û bedew e, zû demara leheng a mêrantiyê sist dibe û şûrê xwe yan tîr û kevanê xwe dadixîne û zoq lê dinihêre. Hem jî bi lînerîneke wisan tûj ku avşûtik ji devê wî dadiweribe.

Li gorî gotina çîrokbêjan, delaliya qîza dêwê jî weha tê şirovekirin: Gava av veduxwe, qulpik di gewriya wê de tîne dîtin. Gava mewîja reş dadiqurtîne, heta diçe jêrê jî tê dîtin. Kêlsima wê weke ya xezalên Çiyayê Şengalê ye. Meşa wê weke ya werdekê ye. Çîpên wê yên gewreyî, mînane kêviyên berfa çiyayê Sîpanê Xelatê. Herdu çavên Zînê û yên Xecê, wênêkêşiya li ber herdu çavên wê çêbûne. Eniya wê ya geverî, erçena kortikî, lîvên tenikî, hinarokên zivzîkî wisanê xweş reng didin rengan ku yên nîvmirî jî ji wê re sergêj û dewxgîr dimînin... Lehengê *Çîroka Kurdî* jî wê qîza delal re heyran dimîne û dixwaze ku ew jê re be. Lê leheng jî bi delaliya xwe, bi bedewtiya xwe ji qîzikê ne kêmtir e. Îcar dema ku dêwê dibîne ku bala leheng ketiye ser qîza wê, dibêje: "Eger tu min nekuji, ez ê vê qîza xwe bidim te..." Leheng bi wê yekê razî dibe û wê nakuje.

Di hin çîrokan de ew qîz digîje leheng, di hin çîrokan de jî nagîje wî.

64- Keça Hêkê: Eynî mîna *Keça Dêwê*, di hin çîrokên kurdî de gava ku lehengê çîrokê diçe ji xwe re li qîzeke delal digere, lê peyda nake û diçe li navsera çîyan digere, li şikeftê rast dibe û tê de hêkekê, yan du hêkan, yan jî sê hêkan dibîne û wan hêkan tîne, diçe ser kaniyeke ku ava wê şîfa ye û hêkan datîne ser giyayê, pêre pêre ew hêk difidiqin û weke çîçikan qîz ji wan derdikevin, lê tenê qîzek ji wan di qasê de mezin dibe û yên din nepenî dibin.

Delalî û bedewtiya *Keça Hêkê* jî, ji ya *Keça Dêwê*, ne kêmtir e. Leheng piştê xerîkê gelek bela û bûyeran dibe, di serê pêşî de ew û *Keça Hêkê* ji hev dûr dikevin û bi hev miraz nakin. Lê piştê mîna ku talih û bextê wan ji aliyê felekê ve tê guhartin, ew digîjin hev û bi hev re dizewicin, dest bi jiyaneke nû dikin.

65- Sê bira: Di *Çîroka Kurdî* de, piraniya caran çend bira dilqên xwe pêk anîne û ji destpêkê heta dawiyê, ew bûne avakiroxê wê. Di hin çîrokan de du bira hene, di hinan de sê bira hene û di hinekan de yazdeh bira hene û di hinekan de jî zêdetir bira hene. Lê bi piranî di çîtrokan de, jimara wan sisê ye.

Di çîrokê de timî birayê piçûk zîrek e, pir zana ye û bikêrhatî ye. Herweha lehengtiya çîrokê jî timî birayê piçûk digire ser xwe û ji birayên din re dibe alîkar.

Birayê mezin jî, hertim xwe xistiye dilqê yekî nezan, bêmîrêz, gumorrî û dilqê belengaztiyê daye ser xwe. Birayê navîn jî, kê-m-zêde ji birayê mezin pir ne zêdetir e.

66- Sê Xwişk: Di *Çîroka Kurdî* de hertim du xwişk, yan sê xwişkên hevûdu hene ku ji nepeniyê derdikevin û tîn xwe nîşanê lehengê çîrokê didin. Ew xwişk pir delal in, lê ya piçûk hîn delaltir û spehîtir e.

Di hin çîrokan de jimara xwişkan, çewa ku li jorê jî hatiye gotin, ji sisiyan zêdetir dibe heta ku digêje yazdehan. Û di hin çîrokan de jî 40 xwişk hene.

Gava lehengê çîrokê dixwaze ku bihna xwe berde, xasma çaxê ku li nava *xazbaxçeyekî* li ser birkekê rûdine, ew xwişk xwe pê nîşan didin, yan jî xwe dixin şiltê kevokan û têne ser birkê, şilt ji xwe dikin û bi laşê tazî dikevin avê.

Lehengê çîrokê û ew keç bi hevûdu re dipeyivin, li hev dikin û leheng wan bi xwe re dibe malê.

Xwişka piçûk hertim ji lehengê çîrokê re ye, xwika navîn ji birayê lehengê navîn re ye û xwişka mezin jî ji birayê lehengê mezin re ye.

67- Çavreşî-Çavnebarî: Di çîrokan de hertim çavreşî û çavnebarî û gelek bêzîtiyên wisa xwe nîşan didin ku xirabî dixin navbera birayan.

Çavreşî li ser gelek tiştan çêdibe. Mesela: Gava dê û bav ji kurekî xwe zêdetir his dikin, yan birayek zêdetir ji aliyê xelkê ve tê hiskirin, birayên din çavreşî davêjin wî birayê hisjêkirî û sergêjî jê re çêdikin, heta hin caran wî dikujin an didine wendakirin.

Lê ji ber ku ew birayê hisjêkirî hertim dibe lehengê çîrokê, hemû siqûmat û kirêtiyên ku bi ser ve tînin, ji pêşiya xwe dadimalîne û zû dikare xwe ji hemû dek û dolabên gêdûkane bifilitîne.

Ew bira kesekî dilpak e û ji bo tolstandina ji birayên xwe jî kînedozî nake.

Çavreşiya ku di nava birayan de çêdibe, zêdetir li ser keçan e. Lehengê çîrokê gava du xwişkan an sê xwişkan bi xwe re tîne malê, hertim keça delal ku xwişka piçûk e, ji xwe re hiltîne. Îcar birayên din çavreşî davêjin wî û dixwazin ku wê keçê jê bistînin.

*

68- Nêçîr: Ev pîşe xwe di gelek çîrokan de kiriye beşek ji jiyana lehengê çîroka kurdî.

Çewa ku ji dîrokê jî tê zanîn, jiyana mirovan xwe di serê pêşî de bi nêçîrê ragirtiye. Di *Çîroka Kurdî* de jî, nêçîr pir tê xuyakirin. Ev yeka han dibe ku girêdayê bi xwezaya Kurdistanê ve be jî, ji ber ku di çiya û geliyên welatê me de, gelek heywanên nêçîrê hebûne û niha jî pir hene. Herweha çewa ku tê dîtin û hatiye bihîztin jî, piraniya xuyanî, maqûl, beg, xan û desthilatdarên Kurdistanê jî pir nêçîr kirine. Herweha di *Çîroka Kurdî* de pir kesên jar hebûne ku debara malbata xwe tenê bi goştê heywanên nêçîrê jî kirine.

Herweha nêçîr karekî herî balkêş e di nava qiral û paşeyên di *Çîroka Kurdî* de. Ew piraniya rojên xwe yê vala bi nêçîra xezalan dibihurînin. Lê ew dest ji nêçîra pezkovî, kew, werdek, qaz, bett, kêvrûşk û tiştên wisa jî bernadin.

Nêçîra wan bi siwariya hespan tê kirin, bi piranî jî tê de tîr û kevan, rim û çek jî bi kar tînin. Lê bi giştî û zêdetir bûjena girtina heywanên kovî *qoç, tor, faq* û *davin*.

Di hin çîrokan de jî dema ku jina yekî xwestiye ku siqûmatek were serê mêrê wê da ew jê xilas bibe, goştê nêçîrê kiriye behane û mêrê xwe di berfa zivistanê ya xedar de hinartiye nêçîrê û mêrik di berfê de fetisî ye, yan guran ew xwariye. Hin caran jî mêrik xwe gihandiye şikeftê, li dêwan an li cinan rast hatiye û bela hatine serê wî.

69- Şikeft: Yan jî *şkeft*. Ev avahî wargeha girîng a *Çîroka Kurdî* ye. Hertim lehengê çîrokê li şikeftê rast tê û li wir pêrgê dêwan, cinan, maran û pîrhevokan/pîrelkan dibe. Yan jî leheng di şikeftê de gelşên xwe yê zehmet çareser dike û riya felatê dibîne.

Li ser şikeftan pir-zêde çîrok û meselok hene ku mirov didine sêwirandin. Bi kurtî ez dikarim bêjim ku şkeft Xanedana Çîroka Kurdî ye.

Di şkeftê de timî êzing hene ku lehengê Çîroka Kurdî di rojên serma û yên zivistanan de agir pêdixê hem xwe pê germ bike û hem jî goşt ji xwe re bide bistê. Herweha di gelek şkeftan de kanî yan jî sarinc hene ku pê pêdiviya vexwarina xwe dikin. Min bi xwe jî li Çiyayên Kosorê êzingên kevnare di hin şkeftan de dîtin, gava ku min sedemê hebûna wan pirsîye, gotine ku ji bo şewitandina di zivistanê de ne ji bo kesên li der û şivanên li herêmê.

70- Efrît: Di *Çîroka Kurdî* de tenê du efrît hene. Di nava xelkê de ji wan re *Efrîtê Cina* tê gotin. Hin caran efrîtek tenê xwe eşkere dike û tê alîkariya lehengê çîrokê, lê pirê caran jî herdu efrît bi hevûdu re tên alîkariya wî.

Çewa ku di nimreya 53an de jî behsa efrîtan hatiye kirin, hin caran gava ku serê lehengê çîrokê dikeve belayeke giran, ew gustîla xwe badide, hema pêre pêre du efrît li ber wî hazir dibin û jê dipirsin: *Tu dixwazî ku em dinyayê xira bikin, yan ava bikin?* Îcar piştî leheng çî dibêje, ew efrît jî her wisa dikin û daxwaza wî bi cih tînin.

71- Kose: Ev koseyê di *Çîroka Kurdî* de, texlîtek ji efrît, dêw û lehangana e. Ji aliyê fizîkî ve di şûfê mirovan de ne, lê pir qelew in, bi zend û bend in û laşê wan bê mû ye. Lê belê hertim kose di şkeftên di binê erdê de dijîn û zêdetir jî xirabî dikin, gelek caran jinê mirovan ji rê derdixînin û bi wan re têkilîya cinsî dikin, heta zarûkên wan jî çêdibin. Wekî din xirabî bi mirovan nakin.

72- Cin: Di çîrokê de, cin tebayên xirabiyê ne û hertim teşqe le ji mirovan re derdixin. Lê ew hin caran alîkarî jî bi mirovan re dikin.

Yekcaran keçeke cinî dibe evîndarê lehengê *Çîroka Kurdî* û pê re dizewice.

Çaxê kurê paşayê cinan an keça wî nexweş dikeve, timî mirovek, bi piranî lehengê *Çîroka Kurdî* ji wan re dibe alîkar û wek bizişkekî diçe tedawiya wan dike.

Cin, ji mirovan zêdetir dijminatîya maran dikin û wan dixin dorbestê, çewa ku li pêş hatiye gotin wan dixin şkefteke di binê erdê de û nahêlin ku ew derkevin derva.

Ev dijminahiya ku di navbera cin û maran de ye, ji bo çî ye û ji çî jî rûdaye, mixabin min ew yek di lêkolîna xwe ya li ser folklorê kurdî de nepeyitand. Lê ez hêvî dikim ku hin biraderên din li ser vê yekê rawestin û lê bikolin, ka ew sedem ji bo çî ye bizanibin.

73- Perî: Ango *horî*, yanî ew qîzikên di bihiştê Xwedê de ku wek diyarî dide zilaman.

Gava ku di *Çîroka Kurdî* de navê *perîyan* tê gotin, amaca bingehtî jê qîzeke pir delal e ku di şûfê horiyên bihiştê de ye û hemtayê wê di delaltî û bedewtiyê de nînin. Ew perîya ku di çîrokê de tê xuyakirin, hertim digîje lehengê *Çîroka Kurdî*.

74- Dêw: Di *Çîroka Kurdî* de gelek dêw hene û hertim bi lehengê çîrokê re şer dikin.

Dêwên jin hene û yên mêr hene.

Pirê dêwan duserî ne, lê dêwa mê hertim heftserî ye û hertim jî heft kurên wê yên yekserî hehe.

Mala dêwan şkeftek e û li navsera çiyayekî ye. Herweha herêmeke çiyayî tevek arinzî malê dêwekî ye. Kar û îşê dêwan, nêçîr e. Dêw naçin nava aqarên hevûdu û nêçîr nakin. Dema ku dêwek bi şaşî yan bi qestî diçe nava aqarê dêwekî din, dijminatî dest pê dike û hevûdu dikujin.

Ez dikarim bi kurtî bibêjim ku dêwên di *Çîroka Kurdî* de jî weke dijminên niha axa Kurdistanê di nava xwe de dabeş kirine û her yekê di nava herêma xwe de ye û jê dernakeve der.

Di şkeftekê de yan dêweke heftserî digel heft lawên xwe yên yekserî hene, yan heft dêwên birayên hevûdu hene ku bi hev re di şkeftekê de dijîn, yan jî dêwekî tenê heye ku di şkeftekê de bi tena serê xwe dijî.

Eger dêwekî mêr tenê be, tu kes pê nikare. Lehengê *Çîroka Kurdî* jî bi şer pê nikare. Lê ew diçe digerre da rihê wî bibîne û bikuje. Rihê wî dêwî jî, sê kurmik in û li piştê Çiyayê Qaf di qutîkekê de ne, qutîk jî di zikê heywaneke kovî de ye. Bi piranî jî ew heywan xezalek e. Rengê wan kurmikan jî bi piranî weha ye: Yek reş e, yek sor e û yek jî spî ye.

Gava lehengê çîrokê çend seriyên dêwa heftserî bi şûr jê dike jî, dêwê namire. Ji bo mirina wê, divê ku her heft seriyên wê bêne jêkirin.

75- Qesr-koçk: Di piraniya çîrokan de qesrek, an koçkek heye. Devera ku qesr an ew koçk lê ye, navsera çiyayekî ye û bi tenê ye, wekî din çu awayî li wirê nînin. Di wê qesrê de yan dêwek dijî, yan dêweke jin tevî keçeka xwe, yan tevî heft kurên xwe dijîn.

Lehengê çîrokê gava li wê qesrê rast tê, dibe mêvanê malê û hin caran pê xirabî dikin hin caran jî jê re dibin alîkar.

76- Rihê Dêw: Rihê dêwê yekane ê zilam, sê kurmik in. Ew kurmik di qutîkekê de ne, qutîk di zikê çivîkekê de ye, çivîk di zikê kîvroşkekê de ye, kîvroşk di zikê xezalekê de ye û xezal jî li piştê Çiyayê Qaf e. Ew xezal hertin avê ji kaniyeke taybetî ve dixwe, da ew kurmikên di zikê wê de nerizin.

Lehengê *Çîroka Kurdî* diçe wan kurmikan ji nava zikê hewqas heywan derdixîne û diperçêqe, wê hingê ew dêw jî dimire.

77- Pîrhevok-Pîrelk: Ji dêwan û cinan zêdetir, di çîrokan de pîrhevok û pîrelk jî pir hene. Ev pîrelk zêdetir xwe di çîrokên tirsê de nîşan didin û xasma ji bo tirsandina zarûkan têne gotin ku ew bi tenê negerrin û bi riyên xeter ve neçin.

78- Gurê Manco: Ev gur, ne ji tîpa gurê di nimreya 92yan de ye.

Di *Çîroka Kurdî* de gelek cûre gur hene, lê *Gurê Manco* tenê yê tirsî ye. Dayikên Kurd gava ku zarûkên xwe êvarê radizînin, lê zarûk şûmîti dikin û ranazên, ew wan bi *Gurê Manco* ditirsînin, da rakevin û xewşihandî nemînin.

Her kurdek, ji derveyê beşek ji nîvşa bajarî, di zaroktiya xwe de bi *Gurê Manco* hatiye tirsandin. Bi tirsandineke wisan ku êdî ew gur ji zarûkan re dibû wek nexweşînê.

Ez bi xwe jî di zarûktiya xwe de gelek bi *Gurê Manco* hatime tirsandin. Dema ku diya min, an meta bavê min a gorbihîşt Hawê gava digotin min: *Razê! Wa ye Gorê Manco hate te!* Ez pir ditirsyam û min jî tîpa Gurê Manco weha dianî ber çavên xwe: "Qîlên wî bihostek dirêj bûne, çavên wî mîna lembaya makînê bi ruhniyeke zer û tûj in, her lepekî wî mînaye dareke guvîjê, pûrta wî mîna dirrika reş tîk bûne, lêvên xwe serobin kirine, gewdê wî mînaye hespê me yê şînboz û wa ye tê ku min bixwe..."

*

79- Xizanî (feqîrtî, belengazî û tunetî): Xizaniya di çîrokan de tîneke xirab li lehengê çîrokê dike. Timî xortek an du bira ji ber xizantiyê, warê xwe li cih dihêlin û diçin devereke dûr, li bajarekî biyanî nanoziko dişixulin.

Ew xortê xizan di demekurtekê de zengîn dibe û dibe kesekî xuyanî, piştî jî dibe paşe yan qiralê wî bajarî.

80- Xizne û Gencîne: Çewa ku li jorê hatiye gotin ku xizaniya di çîrokan de tîneke xirab li lehengê çîrokê dike, lê hin caran jî lehengê xizan li xizne û gencîneyên zêran ras tê û hanûhan dewlemend dibe, êdî bi haweyekî wisa dewlemend dibe heta ku paşe û qiral jî xweziya xwe pê tînin. Kesê ku xizne bi yê xizan nîşan dide, navê wî *Mêrê Şevê* ye.

*

81- Pîrejin: Karê pîrejînê di *Çîroka Kurdî* de, birin û anîna peyaman e. Ew deverên ku mêr nikarin xwe bigehînin wirê, pîrejînekê dişînin. Xasma di gihandina keç û xortan de, pîrejin dilqekî mezin dide nîşandan. Lê hin caran pîrejin ji bo fesadî û xirabiyan jî tê bikaranîn, hin caran ji bo jîrêderxistina jin û qîzan tê bikaranîn û hin caran ji bo kuştina hin kesên xuyanî jî tê bikaranîn.

82- Kalê Rihdirêj: Ji vî kalî re *Kalê Mirîxur* jî tê gotin. Lê di *Çîroka Kurdî* de Kalê Rihdirêj, nîşana xirabiyan e û timî derdikeve pêşîya lehengê çîrokê, jê re sergêjî çêdike.

Bejna Kalê Rihdirêj pir qut e, mîna bihostekê ye. Rihê Kalo ji bejna wî pir dirêjtir e. Kalo gava bi rê ve diçe, rihê xwe li navtenga xwe dipêçe. Ew kal pir xwarin jî dixwe û pîrî ku kal bûye, ji mûyan avdeyeke reş di laşê wî de nemaye û her dera wî wisa fîq-spî bûye.

Kalê Rihdirêj timî keşan direvîne û wan dibe dixê şkefta xwe ya di binê erdê de, lê têkilê wan nabe, tenê wan bihn dike û rojê du-sê caran li wan dinere, bi wî hawayî kêmbûşa xwe mişt dike û kewja dilê xwe dadixîne. Lê ew Kalê Rihdirêj hertim ji aliyê lehengê çîrokê ve tê kuştin û leheng wan keşan jî xilas dike.

83- Pîra Xwînxur: Di *Çîroka Kurdî* de pîrek heye ku timî vexwarina wê xwîna mirovan e. Di zilaman de jî kalekî rihdirêj heye ku goştê merivan dixwo. Ji yê zilam re dibêjin *Kalê Mirîxur* yan *Kalê Merivxur*. Lê ji ya jin re dibêjin *Pîra Xwînxur*. Vexwarina wê jî weha ye: Ew pîrejin timî li tiliya qîzan dimije û xwîna wan dimişîne heta diqedîne.

*

84- Mêrê Şevê: Di *Çîroka Kurdî* de, Mêrê Şevê hertim xwe tîne xewna lehengê çîrokê û pê riya rast, eger leheng xizan be pê xizne û gencîneyên zêran nîşan dide. Lê gava leheng ji xewna xwe bawer neke, îcar Mêrê Şevê xwe lê eşkere dike û her tiştî jê re bi devkî dibêje.

Ev Mêrê Şevê, tê gotin ku piştî bisilmantiyê navê xwe di *Çîroka Kurdî* de guhartiye û kiriye *Xocê Xizir*.

85- Xewn: Di *Bingeha Çîroka Kurdî* de xewn, umîdeke mezin e ku ji mirovan re çêdibe. Pir tiştên demepêşê hene ku lehengê çîrokê bi dîtina xewnan pêzan dibe û li wê gorê dimeşe, diçe heta ku li amaca xwe sererast dibe.

Hin caran lehengê çîrokê ji dîtina wê xewna xwe bawer nake, lê careke din û di şeva din de eynî xewnê dibîne. Ew hin caran ji xewna şeva diduyan jî bawer nake, lê di şeva sisyan de jî eynî xewnê dibîne. Eger ji vê carê jî bawer neke, îcar zilamek xwe di xewnê de lê eşkere dike. Eger ew ji vê yekê jî bawer neke, hingê ew zilamê ku tê xewna wî, yê razayî ji xewê şiyar dike û eşkere tiştan jê re dibêje, piştî jî xwe ji ber çavên wî wenda dike.

86- **Reml-Fal:** *Reml* û *Fal* kê-m-zêde herdu nêzê hevûdû ne. Lê belê avêtina *remlê* ji vekirina *falê* tîna xwe zêdetir heye.

Zilam bi piranî ji xwe re *remlê* davêjin û kesên ku *remlzan* in jî *zilam* in. Lê jin jî bi piranî ji xwe re *falê* vedikin û kesên ku *falbêj* in jî bi piranî jin in. *Fal* ji bo peyitandina karên piçûk têne vekirin, lê *reml* ji bo peyitandina karên mezin û mezintir têne avêtin.

Di warê olî û oldariyê de *wehy*, *mucîze*, *keşf* û *kerame* hene. Ji aliyê desthelatî û wekî din ve jî *reml* û *fal* hene. Heçika ev *reml* û *fal* in, çewa ku di nava xelkê de pir hebûne, herweha di çîrokan de jî pir hatine bikaranîn. Çi dema ku bêumûdiyekê xwe li lehengê çîrokê pêçaye, di serê pêşî de wî hewara xwe gihandiye *remlzanekî* yan *falbêjekê*.

Ji lehengê çîrokan zêdetir, pirê caran kesên ku desthelatiya wan heye weke paşe, qiran, xan, key û kesên wisa, bi piranî demepêşa xwe bi avêtina *remlan* dipeyitînin û li wê gorê serûsinçê jiyana desthelatiya xwe bi rêkûpêk dikin.

87- **Ava Şîfayê:** Di piraniya çîrokan de kaniyek heye ku *ava wê şîfa* ye û kesên ku jê vedixwin, nexweş nakevin, jiyê wan dirêj dibe û zû bi zû namirin.

88- **Ava Reş û Ava Sipî:** Di Çîroka Kurdî de du cure av hene ku ji yekê re *Ava Reş* tê gotin: Mirovê delal gava xwe pê bişo, ne delal dibe. *Ava* din ji *Ava Sipî* ye: Mirovê ne delal gava xwe pê bişo, delal dibe. Ev herdu cure av, di newaleke bêav de hema wisa ji nişka ve derdibin û wisa gur diherikin. Îcar qîzên ne delal yên ku sêwî ne, bê kes û bê mal in û xort wan ji xwe re nabin, gava xwe bi *ava sipî* dişon, pir delal dibin û dilê xortan dikeve wan, piştî ew ji xwe re dibin û bi wan re dizewicin. Hin caran jî gava sihûd û şans ji qîzekê tê sitandin, ew bi şaşî diçe xwe bi *Ava Reş* dişo û di mala bavê de dimîne.

89- **Hingiv:** Di *Çîroka Kurdî* de pir giranbiha û xweşkiroxe nexweşîyan e. Xasma jî ew nexweşîya ku derman jê re nayê peydakirin, bi hingiv tê tedawîkirin û pê nexweşê li ser doşeka mirinê radibe ser nigan û li jiyana xwe didomîne.

Herweha hingiv mînakek e ji evîndaran re jî ku sing û berê delala xwe pê digêrrînin û di xewnerojkan de li şanikên wê dimijin, delaliya wê bi regê hingivê Berwariyê dişûffînin û soremoçkiya tê de ji bîr nakin.

Behsa hingiv di hin helbestan de û di hin destnivîsên weke yên şîret û pendan de jî pir hatiye kirin ku ew dermanê her derdî ye. Jixwe ev kalên ku xwe di şûfê xortan de dibînin, xwarina wan bêtir hingiv e û şerbeta wî jî pir vedixwun.

90- **Zilamê Kurdûnde:** Di gelek çîrokan de tê dîtin ku paşayek, qiralek an zilamekî pir dewlemend heye ku kurdûnde ye; ji dola wî ne zarûk çêbûne û ne jî pismamekî wî heye. Ha ew bi wî hawayî jiyana xwe domandiye heta ku ew kal bûye û jina wî jî pîr bûye.

Piştî wê yekê, ew *zilamê kurdûnde* rabûye di jiyê kalîtiyê de geriyaye û bi bajar û diyaran ve çûye, da dermanekî peyda bike ku zarûkek ji jina wî re çêbibe.

Dema ku ev li dermên geriyaye, kalekî rihisipî yan pîrejinekê, xwe li ser devê riya wî pê daye nîşandan û gotiye wî ku *dermanê anîna zarûkan* sêv e.

91- **Dermanê Zarûkanînê:** Sêv dermanekî pir girîng e, xasma di *Çîroka Kurdî* de hertim nîşana xweşî, şadî, evîndarî û dermanê anîna zarûkan e.

Çewa ku li nimreya 79an jî hatiye behskirin, lehengê çîrokê gava sêvekê dibîne yan yek sêvekê dide wî, ew yek weha dibêje wî: "Êvarê gava tu û jina xwe berî ku rakevin, vê sêvê bikin du qeşt. Qeşteke tu bixwe û yekê bila ew bixwe, hêj bi hev re razên. Wê kurek ji we re çêbibe û navê wî deynin (mesela) Mîzre Mihemed..."

Çi dema ku lehengê çîrokê gava di hunduruyekî de li keçeke razayî ku rastê tê, dibîne ku sewîlekî tije av û sêveke sor jî di dev de li wirê ye. Pêşî ew hinek av vedixwe, piştî sêvê dike du qeşt û yekê dixwe, yekê jî ji qîzikê re dihêle.

92- **Çêbûna zarûkan:** Di *Çîroka Kurdî* de çî dema ku zarûkek ji jina lehengê çîrokê re çêbûye, kur/law bûye û kêman çîz çêbûye yan jî hîç çênebûye. Hertim jî ew kurik bûye mirovekî pir mezin û navûdengê wî li dinyayê belav bûye, hin caran ew bûye paşe, qiral û desthelatîya welatan ketiye binê destên wî. Lê bavê wî, diya wî negihane dema ku ew bûye paşe yan qiral.

93- **Şûr:** Di *Çîroka Kurdî* de bûjena herî navdar a ji bo şerkirinê şûr û mertal in. Lehengê ku şûr bi kar tîne, gelekî mîrxas e. Lewra bi şûr pir nêzê hevûdu dibin.

Her şûrek li gor lehengê xwe tê guhartin. Mesela şûrê Rostemê Zal, her carê çend seriyan bi weşandinekê pekandîye û zilamekî din nikaribûye ku şûrê wî bişixulîne. Li gor çîrokên bisilmantîyê şûrê Hz. Elî ango *Zulfeqar* jî ne kêman şûrê Rostemê Zal bûye.

94- **Gurz:** Di *Çîroka Kurdî* de ev cûre bûjen, ji bo hilweşandin û rûxandina tiştên girîng e ku di şerên giran de hatiye bikaranîn. Çi dema ku gurz hatiye dawêşandin, tu hedefê xwe li ber wî ranegirtiye û rûxiyaye. Mesela eger gurz li siwarekî bikeve, siwar tevî hespê xwe dikevin erdê. Eger li dîwarê sûrekê, an li kelehekê bikeve, rûdixîne yan qul dike.

Di serê pêşî de behsa Gurzê Rostemê Zal tê kirin ku çar zilaman nikaribûne ji cih bileqîn, lê Rostem tiliyeka xwe dixist qulpa wî û dibir û dianî.

95- **Rim:** Di *Çîroka Kurdî* de rim jî çekeke bi navûdeng e. Rim darekî dirêj e û qalindiya wê bi qederê ku destek lê tê hev e, di serê wê de hesinekî tûj heye ku jê re sintîr/sintîrik tê gotin. Du cûre rim hene, yek *Rima Heftmovik* e û ya din *Rima Duwazdehmovik* e. Siwarê ku ne mîrxas be û pir jî bi xwe ne bi bawer be, ew nikare *Rima Duwazdehmovik* bi kar bîne.

Di stiranên folklorî de gava behsa kuştina yekî ku bi *Rima Duwazdehmovik* hatiye kuştin tê kirin, pesnê wî jî tê dayîn ku ew bi wê rima navdar hatiye kuştin û ku hewqas movik jî di laşê wî re derbas bûne. Zilamê ku vê rimê bi kar tîne jî, mîrantiya wî bi derbaskirina gelek movikên rimê diyar dibe ku di laşê yê ku lîxistî de derbas dike.

Di serpehatiya *Hemdîn û Şemdîn* de, li Zozanê Şerefdînê gava ku bavê Hemdîno Hiseyn Axa bi destê birayê xwe Ehmed Axa hatiye kuştin, ji paş ve *Rima Duwazdehmovik* lê ketiye.

96- **Tîr û Kevan:** Di *Çîroka Kurdî* de bûjena herî navdar a duyemîn ji bo şerkirinê, *tîr û kevan* e. Ji kevên re *keban* jî tê gotin. Şûrê Rostemê Zal çewa ku di *Çîroka Kurdî* de navûdeng daye, herweha di *Çîroka Kurdî* de tîr û kevanê Siyabendê Silîvî jî navûdeng daye. Dema ku Siyabend nav li xwe daye, weha gotiye: *Ez Siyabendê Silîvî me, xwediyê tîr û kevanê zêr û zîvî me...*

Tê gotin ku kevanê Siyabendê Silîvî ji zêr bûye û tîrên wî jî ji zîv bûne. Lê ew gotina ku jinmama wî ew birçî dihişt û wî tîr nan nedixwar, tê jibîrkirin.

97- **Hesp:** Çewa ku di çîrokan de ji mirovan lehengek heye, herweha ji heywanan jî lehengek heye ku ew bi piranî jî hespek e, hin caran teryek e, hin caran jî mişkek e. Lê di

çîrokên lawiran de bi piranî şêr e û hin caran jî rovî ye. Lewra hatiye gotin ku *şêr qiralê daristannê ye* ku dê behsa wî di nimreya 91ê de bê kirin.

Di çîroka kurdî de hesp devereke pir girîng distîne û ji siwarê xwe re pir alîkarî dike; riyên nenas dinase, psîkolojiya mirovên biyanî û ya herêmen nenas dizane, tiştan bi îşaretan bi swarê xwe dide zanîn û wî bi squmatên ku dê hêj nû bibin, dihisîne. Ew hesp hin caran dilqê xwe diguhêre û tiştine dervedemî jî dike.

Dilqê mişk jî di çîroka kurdî de, pir girîng e û mişk mîna mirovan dipeyive, tiştên nihênî bi lehengê çîrokê dide zanîn û riyên nenas jê re dibêje, jê re pir dibe alîkar heta ku wî hin caran ji mirinê jî difilitîne.

Di çîrokan de, sê tîp hesp hene:

a) Hespê Bayê (Hespê ku difire).

b) Hespê Agir (Hespê Brûskê).

c) Hespê Avê (Hespê Deryayê).

Lê ev hersê texlît hesp, di çîrokekê de cih nagirin, tenê ev hersê di çîroka *Gul û Sînem* de hene.

98- **Paytûn:** Jê re Texterewan jî tê gotin. Di *Çîroka Kurdî* de bûjena siwariya qiral, paşe, maqûl û kesên ji wê çînê bûye. Çewa ku paytûn li Kurdistanê heta salên 1960-70yî jî dihatin bikaranîn, ji bo veguhaztina bûkan jî hatine bikaranîn.

99- **Teyrê ji bo siwarbûnê:** Di piraniya çîrokan de hertim teyrek heye ku alîkariya lehengê çîrokê dike. Ew teyr hin caran lehengê çîrokê li xwe siwar dike, wî ji devereke pir dûr dibe devera ku dixwaze herê, yan wî ji devereke dûr dibe mala wî. Yekcaran jî teyr lehengê çîrokê di dinyayekê dibe dinyayeke din.

Ew teyrê efsûn di piraniya çîrokan de bi navê *Teyrê Sîmir* tê binavkirin.

Ew teyrê ku ji lehengê çîrokê re dibe alîkar, pirê caran kal e, di sîxan de ye û nikare bifirre, demeke dirêj xwedîkirineke taybetî lê tê kirin heta ku tê ser kewna xwe ya berê, pirtikên nû di laşê wî de şîr dibin û hêj difirre.

Di *Çîroka Kurdî* de teyrek bi navê *Teyrê Dewletê* jî heye ku behsa wî di nimreya 20î de hatiye kirin, ne ji babeta vî teyrî ye.

100- **Beran:** Di *Çîroka Kurdî* de du cûre beran hene.

a) Beranê Sêr.

b) *Beranê Hêç.*

Herwekî teyr û hesp û mişk, ew du cûre beran jî di çîrokan de dilqekî mezin didine leyîztandin. Beranê Sêr li ser ruyê erdê ye û devera ku Beranê Hêç lê ye, binê erdê ye.

Di çîrokê de du tîp beranên binê erdê hene: Yek reş e û hertim xirabiyê dike, yek jî fîq-sipî ye û hertim qencîyê dike.

Beranê reş û beranê sipî hertim şer dikin û bi hirran li hevûdu dixin. Lehengê çîrokê dema di binê erdê de ye û dixwaze ku ji wir derbikeve, xwe davêje ser pişta beranê sipî û beran wî derdixîne ser ruyê erdê. Lê eger leheng bi şaşî xwe bavêje ser pişta beranê reş, beran wî dibe binê heft tebeqên erdê.

101- **Ziya-Mar:** Di çîrokan de pirê caran ziyayek (ejdiya- ejdiha, ejderha) dilqê xwe nîşan dide. Îcar ew ziya bi gewdê xwe pîrî ku mezin e, salixên wî nayên dayîn. Hin cara ew

ziya, xwe li hawîdorê bajarekî geredor dike. Hin caran xwe li hawîdorê xazbaxçeyekî geredor dike û nahêle kes derkeve derva yan here hundur. Gava ew ziya hilma xwe dikişîne pê re mirov, heywan û dar û ber tev diçin dikevin nava wî.

Lê ziyayê çîrokê, tebayekî dilpak e û kêman caran xirabî bi xelkê dike, hin caran jî dixwaze ku xwe bi destên lehengê *Çîroka Kurdî* bide kuştin. Ji ber ku ew ziya berê hin niheqî li mirovan kiriye û xwe gunehkar dihesibîne, cezayê xwe bi kuştinê rewşa dibîne.

Ev ziyayê ku di *Çîroka Kurdî* de cih girtiye, di mîtolojiya Grek û Farisan de jî, eynî di şûfê yê kurdî de xwe nîşan dide.

102- **Şêr:** Di *Çîroka Kurdî* de nîşana mîrxastî, palewantî, egîdî û qehremantiyê ye. Ev heywanê ku *qiralê daristanê* ye, çewa ku di çîrokên kurdî yên rawilan de xwe nîşan daye, di hin çîrokên piraniya neteweyên din de jî her bi eynî dilqî xwe nîşan daye.

Di *Çîroka Kurdî* de çewa ku ji her çîrokê re lehengek heye û di yên mirovan de ew leheng ku *Mîrze Mihemed* e, eynî wisa di yên rawilan de jî leheng bi piranî şêr e.

Şêr di gelek çîrokan de bi rovî re dibe heval û herdu bi hevûdu re dostanî dikin. Hin caran jî rovî dek û dolaban li serê şêr digêrîne û şêr ageh ji xwe namîne.

Çi dema ku gelşek, nexweşiyek û teşqeleyek dikeve navbera heywanên kovî, ew pêşî diçin ba şêr û derdê xwe jê re dibêjin. Şêr jî li gor desthelatiya xwe ya daristanê, biryar dide ku kîjan niheq e û kîjan xwedihêq e.

103- **Gur:** Di *Çîroka Kurdî* de eşkere bûye ku gur nîşana xirabî, kulzikî, çavnebarî, çavxirabî û gelaciyê ye. Herweha ew heywanekî çavbirçî, zikreş, dexez û dilnepak e jî. Ji van xeysetên xirab zêdetir, gur hertim fesadî, gelacî, nebûkarî û derewan jî dike. Ji ber van sedeman e ku gur di nava heywanên kovî yên di *Çîroka Kurdî* de tebayekî nepêbawer û bêrêz hatiye pejirandin.

Di piraniya *Çîrokên Rawilan* de hertim bela gur û hirçê, yan jî ya gur û rovî dikeve nava hevûdu. Ew piştî diçin ba şêr da xwe ji hev safî bikin. Lê hertim gur niheq tê dîtin û Şêr ceza dide wî, an jî wî ji herêmê derdixe.

Lê hin caran şêr tinazên xwe bi gur dike û serê wî mezin dike, pesnê wî dide da ku ew xwe ji xirabiyên vekişîne û heywanên kovî xisar jê nebînin.

Ji bilî *Çîrokên Rawilan ên Kurdî* gelek caran gur bela xwe daye şivanan jî û ketiye nava kerî, ji xwarina xwe zêdetir, gelek mih û bizin û beran herweha kar û berx jî kuştine û bi lez çûye xwe wenda kiriye.

Di xapandin û dek, dolab û fetlan de tenê rovî dikare bi gur û teşqeleyan bîne serê wî. Wekî din gur bi hêsanî şêrê qiralê daristanê jî dixapîne, hirçê jî dixapîne, piling û keftar jî dixapîne û xwe ji destên wan rizgar dike. Lê di *Çîroka Gurê Selikê* de, rovê bi hêsanî gur, bê ku ew ageh ji xwe bimîne xistiye nava selikeke girover û devê wê bi şivikan honaye, li serê girekî bilind bera jêrê daye, selik gendirr bûye heta ku çûye jêrê nava pêz û şivanan ew kuştîye.

104- **Rovî:** Di gelek *Çîrokên Rawilan* de, leheng e. Herweha çîrokên ku rovî tê de ye, gelekî xweş in û ji aliyê zarûkan ve jî têne jêheskirin. Ji vê yekê zêdetir, rovî gelek caran henekan jî dike û xelkê dide kenandin. Hin caran rovî weke mirovan tiştê ku bi şixulandina mejiyê mirovan derdikeve holê, rovî ew derdixîne holê û pê karê xwe dimeşîne.

Rovî di civata heywanên kovî de bûye nîşana dek, dolab, xap, fetl û hîlebaziyan. Çewa ku ew bi nasnavê *roviyê qarçek*, *roviyê şilqat*, *roviyê xasûk* û *roviyê dekvan* hatiye naskirin, herweha ew bi nasnavê *roviyê jîr*, *roviyê zana* û *roviyê mêrxas* jî hatiye binavkirin.

Di vî warî de gotinên li ser rovî pir hene. Kesê ku bixwaze zêdetir finazkên rovî bizanibe, bila deh cildên *Xwençeyê* di ber çavan re derbas bike û xasma jî li beşên çîrokên rawilan binihêre

105- Hirç: Di piraniya *Çîrokên Rawilan* de, nîşana tiralî û sistatîyê ye. Lê hirç heywaneke çavtêr, nefsmezin, jixwerazî û qure ye, gelek jî milahîm e, heta ku mirov bela xwe lê nexwe, ew bela xwe li mirov naxe.

Lê belê gelek caran bela hirçê û rovî dikeve nava hevûdu, lê piştî rovi siqûmateke mezin tîne serê wê. Hin caran hirç û rovî bi hev re dibin xwişebira. Hin caran jî hirç û rovî bi hev re dizewicin; hirç dibe bûk û rovî jî dibe zava.

Dema ku rovî ji hirçê dixeyide û tahn û niçan dide wê, dibêje *hirça devgenî*, *hirça qûnbipirç*, *hirça tirrek*, *hirça virrikî*, *hirça tirsonek* û hwd... Ev gotin pir li zora hirçê diçin û bi wan dixeyide, radibe ku rovî bikuje.

Bi rastî jî hirç pir ditirse, çewa ku di çîrokan de jî hatiye diyarkirin, herweha kesên ku bi çavan jî dîtine, dibêjin ku *dema tiştê ji nedî ve li hirçê derdikeve*, ew dibore û vîrik davêje. Lê camêriya hirçê jî nayê nikarkirin ku dema hirç dikeve nava pêz, yeke tenê ji xwe re dibe û diçe. Yanî weke gur ne zikreş e.

106- Paşatiya Mar:

Yekcaran cin li van jîndarên ku *mar* ji wan re tê gotin, tên xezebê û li wan mana li ser ruyê erdê qedexa dikin, wan dixin şkefteke di binê erdê de, destûra derketina ser ruyê erdê jî nadin wan.

Ev mar, ne ji cûnê yê di jimara 90î de ye. Çi dema ku marek xwe di pêvajoya çîrokê de nîşan dide û lehengê çîrokê derb lê dixwe, piştî ew mar derdikeve jina kurê paşayê maran. Îcar leşker tên û lehengê çîrokê dibin, didin dadgeha xwe. Hin caran leheng ceza dikin û hin caran jî ew perû dikin.

Di şkeftê de, karbidestiya maran weke ya mirovan hatiye damezirandin; paşayekî maran heye, wezîrên wî hene, lê jina paşê dikare her tiştî bike û çu mar jî nikarin têkilî wê bibin.

Hin caran mar bi dizî derdikevine ser ruyê erdê, da hem xwe li ber tavê germ bikin û hem jî xurekê ji xwe re peyda bikin. Hingê teşqela wan û lehengê çîrokê dikeve nava hev. Îcar gava lehengê çîrokê derb li marekî dixwe, marên leşker tên û wî digirin dibine ba paşayê xwe da wî ceza bike. Lê leheng û paşe zû li hevûdu tên û paşe jê alîkarî dixwaze da mar ji binê erdê derkevin ser ruyê erdê. Leheng jî disersebike heta ku destûra derketina wan ji cinan werdigire yan jî wernagire.

107- Masî: Di *Çîroka Kurdî* de çendî ku zêdetir behsa masî nehatiye kirin jî, lê ji aliyê naverokê ve pirê caran navê masî ji bo tiştên sextekarî, nebûkarî û xirabiyan hatiye gotin, çewa ku dibêjin *Masiyê Bejî*, *Kenê Masî*, *Masiyê Nêr*, *Masiya Mê* û hin tiştên wisa yên din... Ev yeka han jî zêdetir li ser weynên jinan ku li mêrê xwe dikin tê gotin.

Mesela *Masiyê Bejî*, tê gotin ku jinekê çend masî birine çolê, li nava erdê ku dê mêrê wê roja din cot bike weşanrtine. Roja din mêrik çûye û çot kiriye, ha ku dîtiye çend

masî bi gisnê wî re ji binê axê derketin û xwe bi xwe gotiye: *Hikmetê Xwedê mezin in û rizqê mirovan ji axê dide...* Wî ew masî birine malê û gotiye jina xwe ku *sibehê bo şîva êvarê çêbike*. Rojtira din gava ku zilan êvarê ji cot hatiye malê, jina wî masî di binê savara di sênîyê de veşartine û şîv daniye ber wî. Mêrik gava ew masîyên do nedîtine, pirsar wan kiriye. Jina wî gotiye *ma tu şet bûyî? Kê dîtiye ku masî ji binê axê derketine? Ma tu nizanî ku masî di avê de dijîn?* Û jînikê li nava xelkê belav kiriye ku mêrê wê şet bûye ango hişê xwe wenda kiriye heta ku dibêje wî masî ji binê erdê derxistine.

Herweha *Kenê Masî* jî bûye nîşan ji bo jina çavxirab ku ji mêrê xwe tenê têr nabe û têkilî bi zilamine din re dike. Jixwe piraniya Kurdan bi serpêhatiya *masiyê nêr* dizanin...

108- **Cot:** Çendî ku bi wateya *ne kit e*, lê di *Bingeha Çîroka Kurdî* de ev e ku di jiyana mirovan de karekî pir girîng e ku ew ji bo xurê xwe bi cotkirinê çandinî dikin û debara xwe pê dikin. Ev kar bi hezarên salan e ku dest pê hatiye kirin û hêj jî lê tê domandin.

Di piraniya çîrokên ku tê de behsa debara mirovan hatiye kirin, behsa cotkirinê jî tê de hatiye kirin.

Gelek caran bela jî ji cotariyan re derdikeve. Dema ku cotarî diçe ser zeviya xwe û gayên xwe dixê binê nîr da cot bike hingê bela wî û rovî, yan bela wî û hirçê li hevûdu dikeve.

109- **Gamasî-Hûh:** Di *Bingeha Çîroka Kurdî* de gamasiyek heye ku ew vê dinyaya ku em lê dijîn, li ser tûjika qiloçekî xwe ragirtiye.

Ev bawerîya pelîşî tişteki pir kevn e ku hêj xwe di hin çîrokên kurdî de diparêze. Lê hin caran pisporên *Çîroka Kurdî* dibêjin ku ev gamasî bi wateya ga û masî ye, yanî jiyana mirovan li deverên ku av lê heye bi masiyan û li deverên ku bej e jî bi ga, yanî bi cotkirinê tê meşandin.

110- **Pisîk:** Çi dema ku pisîk xwe di çîrokeke kurdî de nîşan dide, hertim bi xwediyê xwe re melaqî, şelaqî, henek û şorekiyan dike. Heta ku ji pisîkê tê, ew xwe bi xwediyê xwe şêrîn dike. Lê hin caran pisîk karê birin û anîna peyamên nihênî jî dike, hin caran rê nîşanê lehengê çîrokê ango xwediyê xwe dide û li pêşîya wî diçe, heta ku wî digehîne devera ku dê here wir.

Hin caran jî pisîk bi mar û seg re jî hevaltî dike û hersê alîkariya xwediyê xwe dikin, wî ji siqûmat û atarên giran rizgar dikin û wî digehînin felatê.

111- **Dîk:** Di hemû çîrokên kurdî de gava ku dîk hebe, bêguman karê wî yê sereke *meletî* ye û bang dide, xelkê ji xew şiyar dike da kes ji kar û îşê xwe û ji bo perestiniya ji Xwedê re dereng nemîne.

Dîk ji aliyê jinan ve jî pir zîrek e û di ola wî de mehra wî li gelek jinan dibe, jê re sînorê jimara jinanînê tune. Ev yeka dîk, bûye derbûmesele ji wan zilaman re jî ku gelek jin tînin, xelk dibêje wan: *Ma tu bûyî dîk?* Ji xwe mesela *Dîkê Hesên Begê* jî li Kurdistanê navûdeng daye.

Lê gelek caran teşqeke dikevin navbera dîk û rovî jî. Herweha teşqeke di navbera dîk û wawîk de jî pir çêdibin. Ji xwe qirêna dîk û elokan deng daye.

112- **Kew:** Di *Kîjan Çîroka Kurdî* de eger kew hebe, ew nîşana delalî û xweşikatiyê ye. Karê wî yê sereke xwendin e, dike qebeqeb û dengêkî xweş dixê dol, newal û gelîyên çiyayên Kurditanê. Hin caran jî kew bi safîtî û bi bêfamî tê nasîn.

Di çîrokên rawilan de gelek caran bela kew û rovî dikeve nava hevûdu, hin caran jî kew bi rovî re dibe heval û berê xwe dide mala Xwedê ango pê re diçe Hecê. Lê ew piştîre bi devê rovî tê xwarin.

113- Dawudok: Ji vî teyrikê piçûk re *Silêmanê Dunikul* jî tê gotin. Di *Kîjan Çîroka Kurdî* de be, ew nîşana evînê û bûjena dana mizgîniyan e. Herweha gelek caran ew bi rovî re hevaltî û bi kew re jî dostanî dike, bi hevûdu re dest bi kar û îşê mirovatîyê dikan.

Di ferhenga erebî de jê re *hudhud* tê gotin. Ev teyrikê piçûk, dibe ku ji serpêhatiya Belqîz û Silêman Pêxember be jî, gelek rind tê naskirin. Herweha ji bo xortên Kurd jî bûye dermanê evîndartiyê.

114- Nexweşî: Çewa ku nexweşî di nava xelkê de heye, herweha di *Çîroka Kurdî* de jî pir heye. Lê di çîrokan de bi piranî nexweş qîz e, ew qîz jî yan qîza paşayekî ye, yan qîza qiralekî ye, yan jî qîza yekî weke wan e.

Ew nexweşî, ji ber dilketinê çêdibe. Qîz gava ku dil dikeve xortekî, yan ji fihêtan nikare eşkere bike yan jî ji tirsan nikare, herweha belkî çara ku bike jî tune, îcar ew pê dikedire û hin bi hin nexweş dikeve. Herweha destûra ku xort were qîzîkê ji bavê wê bixwaze jî tune, ji ber hindê qîzîk dibe nexweşa mirinê.

Îcar bavê qîzîkê li dermanê xweşkirina qîza xwe digere û hekîman dide berhevkin û bi fermanekê dide xuyakirin ku kê qîza wî baş bike, ew dê qîza xwe bide wî. Ha piştî vê fermanê, rîya ku dilketiyê qîzîkê xwe bi xeysetê hekîmekî bigehîne ba wê, vedibe û bi tedawiyeke hindik qîzîk ji nexweşiyê radibe, piştîre jî digîje mirazê xwe û bi dilketiyê xwe re dizewice. Lê hin caran jî ew diketin di qelpika wê de asê dibe û nagîje mirazê xwe.

Nexweşîna din jî ya jinan e, ango nexweşîya jina bi mên e. Jin dixwaze belakê bîne serê mênê xwe, lê wek behane nexweşîna xwe dide nîşandan û mênê xwe bo peydakirina derman dişîne li bajar û welatan dide gerandin. Di wê gerê de, hin caran bela tên serê mênîk û hin caran jî ew venagere mala xwe. Lê hin caran jî ew li mirovekî zana û bîrewer rast tê û derdê jina xwe jê re dibêje. Ew kes fikreke nû dide mênê jinîkê û mênîk bi şûnde vedigere diçe mala xwe, li wê gorê çare ji "nexweşî"na jina xwe re dibîne. Nimûneya vê yekî çîroka "Xwişka te li Pirmiz dike tir û fis, nanê me yê genim li vir dibe ceh û garis" eşkere daye zanîn.

115- Hekîm: Ev peyvika erebî, rind xwe di nava zimanê kurdî de bi cih kiriye ku bi wateya *darû, bizişk, textor/doktor* û xweşkiroxê nexweşînan e. Di nava xelkê de dema ku dibêjin *hekîmê kurmançî*, ew kes e ku dermanê wî tev ji giya û şînatîyan in. Lê bi rastî jî hekîm pirê caran bûne xweşkiroxê nexweşînen giran û nexweşan ji doşeka mirinê rakirine ser nigan.

Di *Çîroka Kurdî* de çî dema ku qiralek, paşayek û desthelatîyek li deverekê hebe, hekîmek û zêdetir, ên wê desthelatîyê jî hene. Ew hekîm çî li nava bajaran be û çî jî li gundan be, li nava xelkê jî digerrin û nexweşan derman dikan.

Ji dermankirina berbiçav zêdetir, pirê caran hekîm xwe xistine nava stiranên folklorî jî xasma di yên evîn û evîndariyê de ku bangê hekîm dikan û dibêjin *tu bi Xwedê kî hekîmo/ were vî dilê min biqelişîne/ kula tê de derbixîne/ dermanekî jê re bibîne...*

116- **Derman:** Ji bo çareserîya nexweşînan, gava ku *derman* li nexweşê çîrokê tê bikaranîn, pêre pêre ew nexweşî xwe bi xweşiyê vedigêre û yê/ya nexweş radibe ser nigan, dest bi jiyaneke nû ya xweştir dike.

Gelek cureyên cuda yên dermanan hene ku her yekê ji bo derdekî yan ji bo nexweşînekê têne xebitandin. Ew derman pirê caran sîv e û navê wê jî bi piranî *Sêva Xweşiyê* ye.

Gotineke Pêşîyan weha hatiye gotin: *Xwedê derd daye, derman jî daye.*

117- **Alîkarî:** Yan jî *yarmerî*, hem di *Çîroka Kurdî* de û hem jî di *Toreya Kurdî* de rind xwe bi cih kiriye û ji hezarê salan ve ye ku li alîkarîya bi hevûdu re tê domandin. Alîkarî ne tenê ji bo ya mirovan bi hevûdu re û di nava mirovan de, herweha di nava heywanên kovî de jî bingeheke asasî ye ku yên cuwan bi yên pîr û seqet re alîkarî dikin.

118- **Xwezîtî:** Ev gotin gelek caran û ji aliyê pir kesan ve tê gotin, xasma jî jin pirê caran vê gotinê dubare dikin. Çewa ku di *Çîroka Kurdî* de tê gotin, di nava xelkê de jî pir tê dubarekirin. Weke:

- *Xwezî ez kole nejiyabûma.*
- *Xwezî ez gihabûma azadiyê.*
- *Xwezî dijminê min hinekî zana bibûna.*
- *Xwezî mêrê min law bûna, bila kirasê min caw bûna (Gotina Pêşîyan).*

Lê pêdivî ye ku ev gotina pêşîyan jî bîra mirov neçe: *Mîrov bi xweziyan, ranahêje baqê keziyan.*

*

119- **Derew:** Devera ku gotina rast lê hebe, wê gotina derew jî lê hebe. Çewa ku devera xweşî lê hebe, hin caran wê reşî jî lê çêbibe.

Ev peyvika sik, jê re gotina mixabîniyê ye ku çî di nava xelkê de be û çî jî di çîrokên me de bin, hin caran tê bikaranîn.

Gotineke menşûr weha hatiye gotin: *Derew hene û derewkok hene.* Lê hin derewên ku di *Çîroka Kurdî* de hene, ji van herdu babetan jî cuda ne; ew, derewên wisa qirase ne ku ne zanîna mirovan û ne jî birîya mirovan digîje wan radeyan. Mesela weke ku dibêjin:

- *Ewr qelişîne, filankes çûye ku wan pîne bike.*
- *Min di xelayê de du cewrik xwaribûn, niha ew di zikê min de bûne seg û dirreyîn.*
- *Min zebeşekî ji lemê kir û ketim navê, ha ku min dît ez di nava sûka bajarekê de me.*
- *Ji mêran re derew, ji pîrekan re dizî çênabe.*
- *Lema kundirê tûrrên xwe dirêj kirine heta ku çiya û banî tevek di binê wan tûran de wenda bûn. Û gwd...*

Gotineke pêşîyên me weha jî heye:

- *Mîrovê derewîn, carekê dixwo firavîn.*

Di nava xelkê de ji kesên ku pir derew dikin re xeysetnavên weke *qelşo, tîşo, çîro, vîro, çorto û hwd* jî dibêjin.

120- **Şewra Roviyan:** Di *Çîroka Kurdî* de gava lehengê çîrokê (kî dibe bila bibe) bixwaze tişteki bike, bi hinekan dişewire hêj wî tiştî dike yan nake. Ew şewr jî hin caran bi jîrik tê kirin, hin caran bira bi bira re dike û hin caran jî civateke şewrê heye ku leheng an yê kesthelat pê dişewire. Ha ew şewr, di *Çîroka Kurdî* de xwe xistiye nava rawilên çolane jî.

Rovî di nava rawilên çolane de gelek xirab, xasûk, dekvane, bêbext û bêsoz hatiye naskirin. Herweha bêtifaq, serberedayî û gelek ji xwe razî jî hatiye pejirandin. Lê belê dîsa jî, rovî bêgav maye ku rêz li şêwr û şêwirmendiya di Çîroka Kurdî de bigire.

Îcar rovî tev bi şev li şikeftê kom dibin û şêwra xwe dikin ka wê sibehê çi bikin û çi nekin. Ew di şêwra xwe de soz û peyman didin hevûdu û behsa gelek tiştan dikin ku wê sibehê bikin. Lê gava dibe sibeh, her roviyek radibe bi tena serê xwe derdikeve û diçe nêçîra xwe.

Îcar ev gotina han di Çîroka Kurdî de bûye nîşana bêtifaqî, pêkenîn û bêbaweriyê. Çi gava zilamek tiştêkî dibêje, angû wê sibehê, dusiban weha û weha bike, zilamê duyemîn dibêje wî: *Bila ne mîna şêwra roviyan be!* Angû divê ku tu bikî.

121- Hejîr: Çi di Çîroka Kurdî de be û çi jî di nava xelkê Kurd de be, dema ku behsa hejîran tê kirin, derew tene bîra mirov. Di pirê caran de jî behsa *hejîrê* di derewên ku têkiliya xwe bi karê kêmbûşê ve heye tê gotin. Li ser vê yekê gelek meselok hene, lê bi kurtî ez ê tenê vê binivîsim:

- Zilamek çûye diziya hejîran, rabûye serê kemekê (dar) û hejîr xwarine. Keçek jî pawancîya hejîran bûye. Dema keçikê dîtiye wa ye zilamek li serê kema hejîrê ye û hejîran dixwe, di jûn pê kirine. Zilam jî gotiye keçikê: *Hiş be, eger ez werim xwarê, ez ê wiha wihayê te bikim.* Keçik bêdeng maye û li benda ku zilam were xwarê demekurtek sekiniye, lê zilam nehatiye xwarê û her hejîr xwarine. Îcar keçikê di ber xwe de wisa hêdî gotiye: *Hema hejîran dixwê û derewan dike.*

121- Caw: Ev peyvik çî di Çîroka Kurdî de be û çî jî di nava xelkê Kurd de be, bûye nîşana derewên pir mezin ên ku tîşo-bertîşo ne.

Çi dema ku zilamek dikeve nava xeberdanê û bê ku ageh ji xwe bimîne, hema dibêje û li axaftina xwe didomîne, kesên li dorê jî tev dizanin ku rastî jî wê gotina wî re tune.

Ev gotina caw cawê te ye jî çîrokeke bi serê xwe ye ku xwerû ji derewên pir mezin hatiye holê.

123- Çortan: Ev peyvik çî di Çîroka Kurdî de be û çî jî di nava xelkê Kurd de be, eynî weke *caw* û *hejîrê* bûye nîşana derewên pir mezin ên tîşo-bertîşo ku ji wan re pîvan û kêşan û sînor nînin.

Çaxê yek dikeve nava xeberdanê, bê ku ew ageh ji xwe bimîne, hema bi derew gava dibêje û dibilîne, kesên li ba wî jî tev dizanin ku ew ne rast dibêje, îcar jê re van xeysetnavan jî dibêjin: *Çorto, tîşo, qelşo, çortan çortanê te ye, malçortan...*

Çortan, seriyekî girover weke pîvazeke normal e ku ji dewê hişkirî çêdibe. Jê re *keşk* jî tê gotin. Dema ku mirov seriyek çortan dixwe nava ava germ, hin bi hin ew dipişîfe û mîna xwe wek berê dîsa dibe dew. Bi pîranî jî bo mehîr û taxûza zivistanê tê bikaranîn.

124- Qapan: Ev peyvik çî di Çîroka Kurdî de be û çî jî di nava xelkê Kurd de be, nîşana sistayî, qanîmanîti, dixwerendîti û bêqudûmtîyê ye.

125- Şîrê Teyran: Ev gotina nebûyî angû *mehal*, di Çîroka Kurdî de rind cihê xwe girtiye û di nava xelkê de jî tê bikaranîn. Dema xwedîkirineke, lêmêzekirineke zêde li tiştêkî yan li mirovekî tê kirin, piştî dibêjin ku ew *bi şîrê teyran hatiye xwedîkirin*.

Ev gotin weke term di çîroka *Gul û Sînem* de xweş diyar bûye, gava ku Sînem serpêhatiya xwe û dotmama xwe Gulê ji lehengê Çîroka Kurdî re gotiye, weha daye zanîn: "...Min Gulê bi şîrê teyran xwedî dikir..."

126- **Beravêtina Mirîşkê:** Ev peyvik ji tiştên nebûyî re ango ku kirina wî tiştî ne mikun e ku bibe re tê gotin. Lê di *Çîroka Kurdî* de û di nava xelkê Kurd de pir tê gotin. Xasma jî dema ku di çîrokê de keçek û xortek digîjin hevûdu û bi hev şad dibin, lê pir kesên din hene ku zivêr dibin û nerihet dimînin, tê gotin ku *mirîşkan jî ber avêtin*, yanî tişteki ecêb, sosret û nebûyî bûye.

Heywanên ku hêkan dikin ber navêjin, lê yên ku dizên ber davêjin.

127- **Zana Hêstirê:** Ev peyvik çî di *Çîroka Kurdî* de be û çî jî di nava xelkê Kurd de be, li ser tiştên nebûyî, neciriyayî û ji tiştên ku kirina wan ne mikun be re tê gotin. Herweha dema ku bûyereke mezin jî çêdibe û xelk ji ber wê şaş dimîne, tê gotin ku *ma hêstir zaye?* Yanî normal e ku ev tişt çêbûye.

Hêstir heywanek e ku maka wê mehîn e û bavê wê ker e. Lê zêdeyî ji dola wê çênabe.

128- **Hêka Mehînê:** Ev peyvik çî di *Çîroka Kurdî* de be û çî jî di nava xelkê Kurd de be, nîşana saxiktî, bêfamî, nezanî û bêramantiyê ye ku ji hin kesên xwediyê van xeysetan re tê gotin. Herweha çîrokek jî bi navê *Hêka Mehînê* heye (Mehîn heywanek e ku dizê).

129- **Zarûka Çîrokê:** Çî dema ku tişteki zû serê xwe digire û derdikeve holê, herweha di nava xelkê de zû belav dibe û tê naskirin, tê gotin ku weke *Zarûka Çîrokê* çêbûye. Lewra di *Çîroka Kurdî* de gava ku zarûkek çêdibe, ew bi demekurtekê mezin dibe û dest bi lehengtî dibe.

Ev peyvik çî di *Çîroka Kurdî* de be û çî jî di nava xelkê Kurd de be, pir caran tê gotin û hertim dubare dibe.

130- **Bawerî:** Di *Çîroka Kurdî* de bawerîyeke pir xurt heye û teqla wê zahf giran e. Lehengê çîrokê hertim bi xwe bawer e ku dê di wî/di vî karê ku wî dest avêtîyê de bi ser bikeve. Herweha di çîrokê de dazanîneke ango hêzeke nepenî jî heye ku timî danasîna rîya felatê bi berfirehtî xistiye hinavên lehengî û di bingeha hisiyatên wî de bi cih kiriye.

131- **Qencî û Xirabî:** Di *Çîroka Kurdî* de hertim qencî û xirabî derdikevin pêşberê hev û şerên hevûdu dikin. Lê di encamê de timî qencî zora xirabiyê dibe û bi ser ser dikeve.

Lehengê *Çîroka Kurdî* hertim qencîyê dike û hîç li xirabiyê nasêwire. Ew li pêşberî xiraban jî rind dilipike, heta ku xirabiyêke eşkere ji kesî nebîne, xirabî jî pê nake.

132- **Zîpika Hesînî:** Di *Çîroka Kurdî* de nîşana felaketê ye û gotina ji bo rûdana atarîne giran tê gotin. Gava yekî dilxirab bixwaze ku bigîje amaceke xwe ya taybetî, bi hatina *Zîpika Hesînî* tirsê dixê dilê mirovan. Bi piranî jî di nava jinan de, xasma jî ji aliyê jinbavê ve ji bo zarûkên hêwiya wê pirê caran tê gotin.

133- **Mirin:** Di *Çîroka Kurdî* de devera dawîn, mirin e. Çewa ku mirin zagana jiyane ye, lehengê çîrokê jî hertim xwe ji mirinê re amade dike. Pir îş hene ku ew dizan jî dê jiyana wî tê de bigîje dawîyê, dîsa jî ew bê tirsê ji mirinê dike. Ji vê yekê zêdetir, ev yek jî pir balkêş e ku dema lehengê çîrokê diçe rîyeke dûr, diya wî, yan bavê wî, yan jî yeke/yekî din jî ku pir çavrêniya wî dike û ji bo wî nexweş dikeve, heta ku dimire jî, leheng nayê. Lê dema ku leheng tê, pêşî diçe seredana gora wan miriyên xwe û tişteki xêra wan li jar û belengazan belav dike.

